

DE JODENVERVOLGINGEN TEN TIJDE VAN DE PEST (1349–50) IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

door

C.M. CLUSE

Voor veel tijdgenoten was het model van een massale gifmoord een plausibele verklaring voor het ontstaan en de uitbreiding van de pest die vanaf 1347 Europa teisterde.¹ Het verwijt dat de joden zouden hebben samengespannen om de christenheid met gif uit te roeien was, toen het in het voorjaar van 1348 de kop opstak, niet nieuw. Al in 1321 werden in Zuid- en West-Frankrijk leprozen vervolgd, omdat ze zogenaamd door de joden waren omgekocht om alle christenen door vergiftiging van de bronnen uit te roeien;² het idee van een joodse 'samenzwering' gaat ten dele nog verder terug. Het is dan ook geen verrassing om dezelfde beschuldigingen in 1348 eerst weer in Zuid-Frankrijk aan te treffen. Hier begon de grootste golf van jodenvervolgingen van voor de Shoah.³

-
1. Dit artikel is gebaseerd op de resultaten van mijn Trierse proefschrift *Studien zur Geschichte der Juden in den mittelalterlichen Niederlanden* (promotor: prof. dr. Alfred Haverkamp), dat in 1998 in de reeks *Forschungen zur Geschichte der Juden, Abteilung A: Abhandlungen* zal verschijnen. Zie vooral hoofdstuk III.2. De informatie in de voetnoten is daarom tot het uiterst noodzakelijke beperkt.
 2. GINZBURG, C., *Hexensabbat: Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*, Berlin, Wagenbach, 1990, p. 39-66; nu uitvoerig en met nieuwe inzichten: NIREMBERG, D., *Communities of Violence: Persecution of Minorities in the Middle Ages*, Princeton (NJ), Princeton University Press, 1996.
 3. Kenmerkend voor de onderlinge samenhang van de beide vervolgingen is het feit dat zowel in 1321 als in 1348 aanvankelijk niet de joden, maar andere 'arme stakkers' werden beschuldigd van het vergiften van bronnen, en dat men in de joden de mannen achter de schermen herkende: WELKENHUYSEN, A., La peste en Avignon (1348) décrite par un témoin oculaire Louis Sanctus de Beringen (édition critique, traduction, éléments de commentaire), in: LIEVENS, R., VAN MINGROOT, E. en VERBEKE, W. (ed.), *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. de Smet*, (Mediaevalia Lovaniensia, series I: studia, nr. 10), Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1983, p. 468-469: *Quidam etiam homines miseri inventi sunt cum quibusdam pulveribus et, sive iuste sive iniuste, Deus scit, accusati super crimen*

Via de Dauphiné, Franche-Comté en Savoie⁴ kwam de vergiftigingsfabel in het Rijnland terecht. Daar werden sinds november 1348 in het Duitssprekende Zwitserland en vanaf januari 1349 in het gebied van de Boven- en Midden-Rijn overal joden gevangengenomen, gemarteld en terechtgesteld. Minder vaak werden ze het slachtoffer van spontane pogroms.⁵ Volgens een recente schatting trof de vervolgingsgolf “im Reich mindestens 400 jüdische Gemeinden. Sie umfaßte mit Ausnahme weniger Regionen (hauptsächlich Österreich und Böhmen) und weniger Städte (voran Regensburg) das ganze Reich”.⁶

De fabel van de bronnenvergiftiging, die de ongekende jodenmoorden motiveerde, vond ook in de Nederlanden gehoor als één van verscheidene theorieën over de oorzaken van de epidemie. Daarvan getuigen bijvoorbeeld de verscheidene brieven⁷ waarin

quod aquas intoxicassent. [...] Imponitur enim eis, quod ad hoc conducti sunt. Cf. GINZBURG, C., *Hexensabbat*, p. 71.

4. Over Savoie, cf. het Trierse proefschrift van BARDELLE, Th., *Juden in einem Transit- und Brückenland: Studien zur Geschichte der Juden in Savoyen-Piemont bis zum Ende der Herrschaft Amadeus VIII.*, (Forschungen zur Geschichte der Juden, A4), Hannover, Hahn, 1998, p. 247-265; mijn collega uit Trier Annegret Holtmann bereidt een dissertatie voor over de joden in het middeleeuwse Franche-Comté.
5. Voor de chronologie van de vervolgingsgolf, zie HAVERKAMP, A., Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte, in: HAVERKAMP, A. (ed.), *Zur Geschichte der Juden im Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, Z4), Stuttgart, Hiersemann, 1981, p. 35-38 (repr. in: BURGARD, F., HEIT, A. en MATHEUS, M. (ed.), *Verfassung, Kultur, Lebensform: Beiträge zur italienischen, deutschen und jüdischen Geschichte im europäischen Mittelalter*, Mainz, von Zabern, 1997, p. 232-236); GRAUS, F., *Pest – Geißler – Judenmorde: Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit*, (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, nr. 86), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1987 (1988²), p. 159-167. Zie voor de Elzas vooral MENTGEN, G., *Studien zur Geschichte der Juden im mittelalterlichen Elsaß*, (Forschungen zur Geschichte der Juden, A2), Hannover, Hahn, 1995, p. 363-385.
6. TOCH, M., *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, München, Oldenbourg, 1998, p. 61.
7. Cf. MEINSMA, K.O., *De Zwarte Dood 1347-1352*, Zutphen, Thieme, 1924, p. 387-388 (Deventer); IBIDEM, p. 316 (Holland); AUBRY, M., Les mortalités lilloises (1328-1369), in: *Revue du Nord*, jg. 65, (1983), p. 338, vn. 34 (Rijsel); infra, vn. 91 en 105 (Leuven). – In het algemeen, cf. GRAUS, F.,

men over de stand van zaken inlichtingen inwint of zelfs voor de vermeende gifaanslagen van de joden waarschuwt.⁸

Een jonge tijdgenoot, de norbertijn Petrus van Herentals († 1391), schrijft dat de één de pest verklaarde met de invloed van de planeten, die giftige dampen uit het binnenste der aarde losmaakten,⁹ terwijl de andere de pest tot de vergiftiging van bronnen en waterputten herleidde. Dit laatste dichtten ze vooral de joden toe, die om die reden in verschillende gebieden, “maar vooral in Brabant, op onmenselijke wijze ter dood werden gebracht”.¹⁰ Petrus zelf beschouwde overigens de pest als een straf van God voor de zonden van de mensen.¹¹ Dat de vervolging vooral in Brabant zo heftig was, merkten ook andere kroniekschrijvers op.¹²

Pest, p. 328-330.

8. *Infra*, vn. 90 (Brussel-Aken).
9. Deze wetenschappelijke theorie werd vooral door het pestrapport van de universiteit van Parijs gepopulariseerd. Zie daarvoor de verscheidene bijdragen in deze verzamelband.
10. PETRUS DE HERRENTAL, *Chronicon Imperatorum et Paparum*, in: *Magnum chronicon Belgicum*, ed. PISTORIUS, J., *Rerum germanicarum veteres scriptores*. III, Ratisbonae, sumptibus Joannis Conradi Peezi, 31726, p. 328: *Aliqui planetis ascribebant, qui venena ex diversis visceribus terrae extraherent, venenis aeri permistis, et aërem venenosum attrahentibus hominibus. Alii ad intoxicationem fontium et puteorum referebant, et hoc Judaeis maxime imputabant, propter quod in diversis provinciis, et specialiter in Brabantia inhumaniter ducebantur ad mortem.*
11. IBIDEM: *Ego magis credo, pestem illam potissimum ex voluntate divina contigisse, ut mundus in maligno positus purgaretur a contagiis viciorum, et per maximam causam interfectionis Judaeorum.*
12. RADULPHUS DE RIVO († 1403), *Gesta pontificum Leodiensium*, in: *Qui Gesta Pontificum [...] Leodiensium scripserunt Auctores praecipui*, ed. CHAPEAVILLE, J., III, Leodii, 1616, p. 4: *Cuius calamitatis causa Iudaeis a plerisque fuit adscripta, quod fontes et aërem veneno infecissent, qui idcirco in diversis mundi regionibus partim gladio caesi, partim submersi, et tandem in Brabantia toto fere biennio igne vitam finierunt; La Chronique liégeoise de 1402*, ed. BACHA, E., (Commission royale d'histoire, in-8°), Bruxelles, Kiessling, 1900, p. 343: *Et ideo fuerunt multi judei combusti in Brabantia et in aliis partibus* (de nadruk op Brabant komt in de bron waarop de kroniek hier steunt, niet voor).

1. PROBLEMEN EN RICHTINGEN VAN ONDERZOEK

De grote jodenvervolging van 1349 tot 1350 is één van de best gedocumenteerde aspecten van de joodse geschiedenis in de middeleeuwse Nederlanden. In het wetenschappelijk onderzoek is er echter nog nauwelijks aandacht aan besteed. Het nog altijd maatgevende werk van Jean Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age* (1950), besteedt slechts enkele bladzijden aan een beschrijving hiervan. In het notenapparaat is er echter een overvloed aan verwijzingen te vinden, waarvan het uiteraard de moeite zou lonen deze uit te zoeken.¹³ Hetzelfde geldt voor de artikelen in het standaardwerk *Germania Judaica*, waarvan het tweede deel de tijd tot 1350 behandelt. Aan Henegouwen wordt in dit werk geen aandacht besteed.¹⁴ Recent heeft Jo Tollebeek op basis van zijn licentieverhandeling (KULeuven, 1981/82) onder andere twee belangrijke bijdragen tot de bibliografie en de historiografie geleverd; de pestvervolging behandelt hij echter niet uitvoerig.¹⁵

Met een beroep op twee getuigenissen is in het wetenschappelijk onderzoek dat zich met de geschiedenis van de joden in de Nederlanden bezighoudt, sinds Karel Meinsma's boek *De Zwarte Dood* (1924) de stelling verdedigd, dat vooral de geselbroeders of flagellanten voor de jodenvervolgingen in de Nederlanden ver-

13. STENGERS, J., *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age*, (Mémoires de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Classe des lettres et des sciences morales et politiques, 2e reeks in-8°, dl. 45, afl. 2), Bruxelles, ARB, 1950, p. 21-23, 119-129.

14. AVNERI, Z. (ed.), *Germania Judaica*, II: *Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, 2 dln., Tübingen, Mohr, 1968, p. 588, vn. 4.

15. TOLLEBEEK, J., *De joden in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen tussen 1100 en 1400. Status quaestionis en capita selecta*, (onuitgegeven licentieverhandeling, KULeuven), 4 dln., Leuven, 1981-82; IDEM, De joden in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen: Kritisch-bibliografisch overzicht (1949-1983), in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, jg. 66, (1983), p. 13-34; IDEM, Schrijven vanuit betrokkenheid: honderdvijftig jaar historiografie van het laatmiddeleeuwse jodendom in de Nederlanden (1800-1949), in: VERBEKE, W., HAVERALS, M., DE KEYSER, R. en GOOSSENS, J. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux. Pars posterior: Cultura mediaevalis*, (Mediaevalia Lovaniensia, series I: studia, nr. 21) Leuven, Leuven University Press, 1995, p. 165-191.

antwoordelijk waren.¹⁶ Al gaf Stengers daarentegen toe dat de moord op joden in veel plaatsen een zaak van de overheden was.¹⁷ Één van de twee bronnen voor de ‘geselbroedertese’ is een preek van de benedictijn Jean du Fayt van 5 oktober 1349, gericht aan de paus in Avignon. Hierin schreef hij dat de geselbroeders “trachtten overal de joden om te brengen, omdat zij van mening waren daarmee God te behagen”.¹⁸ Deze preek is strikt genomen de enige eigentijdse bron die zoiets beweert. Zij is echter de bron voor de pauselijk bul *Inter sollicitudines* geweest, waarmee paus Clemens VI op 20 oktober 1349 de geselbroeder-‘sekte’ verbood. Hierin werd het verwijt herhaald en daarmee wijd verspreid; het vond zo ingang in een rij van latere kronieken. Nu is het de vraag, welke informatie en welke motieven Jean du Fayt had, toen hij zijn beschuldigingen uitte.

De tweede bron die Stengers en anderen noemen, is een passage uit de *Brabantse Yeesten* van Jan Boendale volgens de editie van J.F. Willems. Recent onderzoek heeft nochtans aangetoond dat deze passage geen onderdeel is van de oorspronkelijke tekst van Boendale, die rond 1400 binnen de leidende kringen van de stad Brussel werd voortgezet.¹⁹ Blijkbaar gaat het hier om een

-
16. Meinsma concentreert zich vooral op de noordelijke Nederlanden. Nader onderzoek toont aan dat de beweringen die hij hierover maakt nauwelijks steekhoudend zijn; cf. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk III.2.3.
 17. STENGERS, J., *Juijs*, p. 22-23. Cf. TOLLEBEEK, J., ‘Over die joden roep ic wapen!’ De anti-joodse component van de laatmiddeleeuwse cultuur, in: *Didaktiek in het Geschiedonderwijs*, jg. 14:3, (1991), p. 36: “Rondtrekkende flagellanten hitsten in 1349 ook hier de bevolking tegen de joden op”.
 18. FREDERICQ, P., *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis neerlandicae*, III, Gent, Vuylsteke, en ’s-Gravenhage, Nijhoff, 1906, p. 36: *nituntur ubique Iudeos occidere, putantes Deo placere in exterminio Iudeorum*.
 19. HEYMANS, J.G., *Van den derden Eduwaert, coninc van Ingelant, hoe hij van over die zee is comen in meyningen Vrancrijc te winnen ende hoe hij Doernic belach. Uitgegeven met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350*, (Tekst en Tijd, nr. 10), Nijmegen, Alfa, 1983, p. 68-73, betwijfelt of Boendale boek V, cap. 12-60 wel geschreven heeft; STEIN, R., Wanneer schreef Jan van Boendale zijn “Brabantsche Yeesten”? in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 106, (1990), p. 263 en vn. 9, p. 278, maakt daarentegen aannemelijk dat cap. 12-59 tot een recensie behoren die op Boendale zelf teruggaat. Dit geldt echter niet voor het cap. 60, dat hier van belang is.

toevoegsel van een latere bewerker. Zoals veel retrospectieve kronieken uit latere tijden belast de schrijver de geselbroeders met een antiklerikale houding, een afgedwaalde leer en schijnheilig bedrog.²⁰ Ze verachtten de geestelijken en voelden zich boven hen verheven. Tot slot deden ze

*met enen subtilen kere, / Den joden oec in Brabant pine: / Si leiden hen ane van fenine, / Dat si hadden ter menegher stede, / Om dat si dat kerstehede / Al te male souden bederven; / Daer bi moesten die joden sterven. / Die hertoghe Jan, sonder waen, / Dede die joden alle vaen. / Selc wart verbrant, selc verstaghen, / Ende selc int water ghedraghen. / Dus verloren si alle dleven. / Dit hadden die broeders alle bedreven.*²¹

Naar een gefundeerde verklaring voor deze passage, die zeker in kringen van de Brabantse steden is ontstaan, heeft lange tijd niemand gevraagd. Een vraag zou bijvoorbeeld kunnen zijn waarom uitgerekend hertog Jan III, die rond het midden der eeuw in politiek opzicht zeer verzwakt was,²² en de flagellanten als verantwoordelijken worden genoemd. De annalen van Gilles le Muisit, die in tijd veel dichterbij de gebeurtenissen staan, stellen uitdrukkelijk de “gemeente en inwoners” van Brussel, in nauw samenspel met de zoon van Jan, Hendrik van Limburg, verantwoordelijk voor de pogrom in die stad.²³

De ‘flagellantentese’ is nauw verbonden met het idee dat de jodenvervolgingen in wezen spontane pogroms van de midden-

-
20. De auteur van de Keulse wereldkroniek drukt zich bijzonder scherp uit: *Die Kölner Weltchronik 1273/88-1376*, ed. SPRANDEL, R., (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum, nova series, nr. 15), München, MGH, 1991, p. 89-91.
 21. [JAN BOENDALE], *De Brabantsche Yeesten, of Rymkronyk van Brabant, door Jan de Klerk, van Antwerpen*, ed. WILLEMS, J.F., (Commission royale d'histoire, in-4°), I, Brussel, Hayez, 1839, p. 592 (= boek V, cap. 60, v.5040-5052).
 22. AVONDS, P., *Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356). Land en Instellingen*, (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jg. 53, nr. 136), Brussel, KAWLSK, 1991.
 23. Cf. infra, §4.2. STENGERS, J., *Juifs*, p. 127, geeft daarom de voorkeur aan de versie van “Boendale” en beschouwt de andere als waardeloos (cf. infra, vn. 88).

en laagste klasse waren, die door fanatieke geselbroeders waren opgehitst.²⁴ Zeer belangrijke politiek-sociale factoren blijven daarmee buiten beeld, afgezien van het feit dat de flagellanten niet zo gemakkelijk in sociale klassen kunnen worden ingedeeld. Onderzoek van Alfred Haverkamp en František Graus heeft aangetoond, dat in de steden van het Rijk (waar de jodenvervolgingen meestal lang voor het optreden van de geselbroeders plaatsvonden)²⁵ de ontwikkelingen van de interne machtsbalans en de betrekkingen tussen de beide partijen binnen de Duitse troonstrijd van doorslaggevend belang konden zijn bij de ontkenning van de pogroms of de 'georganiseerde' vervolgingen.²⁶ Ook bij de vervolgingsgolf van 1349 was de verzwakking van het rijksgezag een beslissende factor. Het was immers nog steeds de belangrijkste instantie die de joden beschermde. Karel IV nam in enkele gevallen (zoals te Neurenberg) de moord op de joden wegens een bewuste machts- of belastingspolitiek op de koop toe. Michael Toch heeft onlangs de heersende opvatting in de huidige wetenschap als volgt beschreven:

"Bei den Pogromen ging es zumeist überhaupt nicht um spontane Explosionen der 'Volkswut', sondern um komplexe innerstädtische, zuweilen auch städtisch-ländliche Auseinandersetzungen zwischen sozialen Gruppen und Schichten. Die obrigkeitlichen Verfolgungen können ebenfalls teilweise als komplexe politische Konflikte gedeutet werden. Die Manipulation von Anschuldigungen ist offensichtlich, wo die Ereignisse bei günstiger Quellenlage näher untersucht werden können."²⁷

-
24. Vooral Peter Herde verdedigt deze stelling in zijn polemieek tegen A. Haverkamp; cf. HERDE, P., Von der mittelalterlichen Judenfeindschaft zum modernen Antisemitismus, in: MÜLLER, K. en WITTSTADT, K. (ed.), *Geschichte und Kultur des Judentums*, Würzburg, Schöningh, 1988, p. 29; IDEM, Die Kirche und die Juden im Mittelalter, in: TREML, M. en KIRMEIER, J. (ed.), *Geschichte und Kultur der Juden in Bayern: Aufsätze*, (Veröffentlichungen zur bayerischen Geschichte und Kultur, nr. 17), München, Saur, 1988, p. 78-83.
25. Dit heeft HOENIGER, R., *Der Schwarze Tod in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des 14. Jahrhunderts*, Berlin, Grosser, 1882, p. 5-6, 39, al vastgesteld.
26. Cf. supra, vn. 5.
27. TOCH, M., *Die Juden im mittelalterlichen Reich*, p. 66.

Een onderzoek naar de politieke factoren laat ook in het geval van de Zuidelijke Nederlanden nieuwe verklaringen voor de jodenvervolgingen ten tijde van de Zwarte Dood verhoplen. Alleen op deze basis lijkt het zinvol om opnieuw naar de rol van de geselbroeders in dit verband te vragen. In het volgende stuk zal ik allereerst kort een beschrijving geven van de ontwikkeling van joodse vestigingen in de Zuidelijke Nederlanden tot aan het midden van de veertiende eeuw (2); daarna volgt een overzicht van het begin van de jodenvervolgingen in 1349/50 (3). Aan de hand van drie voorbeelden – het graafschap Henegouwen en de steden Brussel en Leuven – wil ik dan de politieke verbanden binnen ons onderzoeksterrein verduidelijken (4) om daaruit op het einde van het artikel enkele conclusies te trekken (5).

2. JOODSE VESTIGINGEN IN BRABANT EN HENEGOUWEN TOT HET MIDDEN VAN DE VEERTIENDE EEUW

De geschiedenis van de joodse minderheid in de Zuidelijke Nederlanden begint kort na 1200 in Brabant; ze wordt in de dertiende eeuw nog geheel bepaald door de immigratie vanuit het Keulse gebied.²⁸ Kort na de eeuwwisseling is er voor het eerst sprake van joden in de residentie Leuven en van een jodenstraat in Tienen. Nog voor 1250 is er bewijs van de aanwezigheid van een jood uit Geldenaken (Jodoigne) in de Keulse jodenwijk. Bovendien maakte de prior van de Leuvense dominicanen, Thomas van Cantimpré, melding van een zeer grote joodse gemeenschap (*congregatio maxima*) in Sint-Truiden. Deze joden woonden, weten wij uit een Hebreeuwse bron, in bisschoppelijk gebied in of voor de stad, en zij behoorden daarmee tot het sticht Luik.²⁹

Van deze vier aantoonbare nederzettingen breidde het joodse vestigingsnetwerk zich van 1250 tot 1300 uit tot negen: in de twee-

28. Wat dit betreft en voor het volgende, zie CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk I.1.2-3.

29. בארץ ההגמון מלוטכ"א ("in het land van de bisschop van Luik"): Hs. Parijs, Bibliothèque Nationale de France, héb. 242, f.1v. Een editie en een vertaling van Israel J. Yuval en Yacov Guggenheim verschijnt als appendix bij mijn dissertatie: CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk VI.1.

de helft van de dertiende eeuw zijn er verwijzingen naar joden uit Brussel, Leuven, Genappe, Tienen, Zoutleeuw en Heerlen. Daarnaast weten we dat er ook joden in Maastricht en Mechelen leefden, waar de macht tussen de hertog van Brabant en de Luikse bisschop was verdeeld of werd betwist. De joden ressorteerden evenwel onder de hertog. Sint-Truiden was de enige plaats waarvan bewezen is dat de joden onder de 'staf van de bisschop' leefden.³⁰

Tussen 1300 en 1350 bereikt de joodse bevolking in Brabant en Limburg haar grootste omvang in de Middeleeuwen. De toename was procentueel echter niet zo sterk als tussen de eerste en tweede helft van de dertiende eeuw (van negen naar veertien vestigingen). Tegelijkertijd werd deze periode overschaduwed door pogroms tijdens de zogenaamde 'kruistocht' van 1309 en tijdens de Zwarte Dood. Een Hebreeuws gebedsboek uit de veertiende eeuw noemt als plaatsen waar vervolgingen plaatsvonden onder andere (in deze volgorde): Born (בירנא), Leuven (לובנא), Sayn (? שיינא), Sittard (זיטירט), Susteren (זושטיירין), Hasselt (השלא), Brussel (ברושילא) en Sint-Truiden (טרודא). Daarna volgt een slecht leesbare naam die Salfeld als "Goldbach" (גולדבך) weergeeft, maar volgens mij ook Geldenaken kan betekenen: Halberstam en Berliner lazen hier גולדנך ("Goldnach"), Adolphe Neubauer גילדנך, dus "Geldenach".³¹ Vermoedelijk gaat het hier dus om een lijst van plaatsen, waar de kruistocht van 1309 joodse slachtoffers heeft geëist. Andere bronnen bevestigen dit voor Born, Leuven en ook Geldenaken. Bovendien werden in die tijd joden uit Tienen en 's-Hertogenbosch vervolgd. In Genappe daarentegen kon de hertog de aanval van de kruisvaarders afslaan.³²

30. Uitdrukkelijk genoemd IBIDEM: שבט הדגמון.

31. *Das Martyrologium des Nürnberger Memorabuches*, ed. SALFELD, S., Berlin, Simion, 1898, p. 80 (Hebreeuws), p. 277 (Duitse vertaling). Met de aanduiding 'Sayn?' kan misschien ook de plaats Tienen bedoeld worden: weliswaar leest Neubauer hier שיינא, maar Berliner leest טיינא, dat wellicht verschreven voor טיינא 'Tienen' staat. Dit is echter speculatie.

32. Voor de kruistochtvervolging van 1309, cf. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk III.1.

De martyrologia van de joodse gedenkboeken uit Deutz en Bergheim bevatten lange lijsten van de bloedplaatsen van 1348-1350. Hierin wordt niet alleen melding gemaakt van Antwerpen (“Antdorf”, אנטדארף) in het district Brabant (בראבנט), maar ook van de vervolgingen in Mechelen (מעכיל) en Brussel (ברויסל).³³

Afgezien van deze Hebreeuwse lijsten zijn er nog meer bewijzen voor de aanwezigheid van joden in Brabant. Zij hebben betrekking op Leuven, Brussel, Antwerpen, Mechelen, Maastricht, Nijvel (Nivelles), Perwez en waarschijnlijk Gembloers (Gembloux). Bovendien schijnt er na de vervolging van 1309 sprake te zijn geweest van een nieuwe joodse gemeenschap in Sint-Truiden. In totaal werd de toename van joodse vestigingen evenwel enigszins afgeremd. Dit blijkt duidelijk wanneer men de evolutie vergelijkt met het naburige Henegouwen.

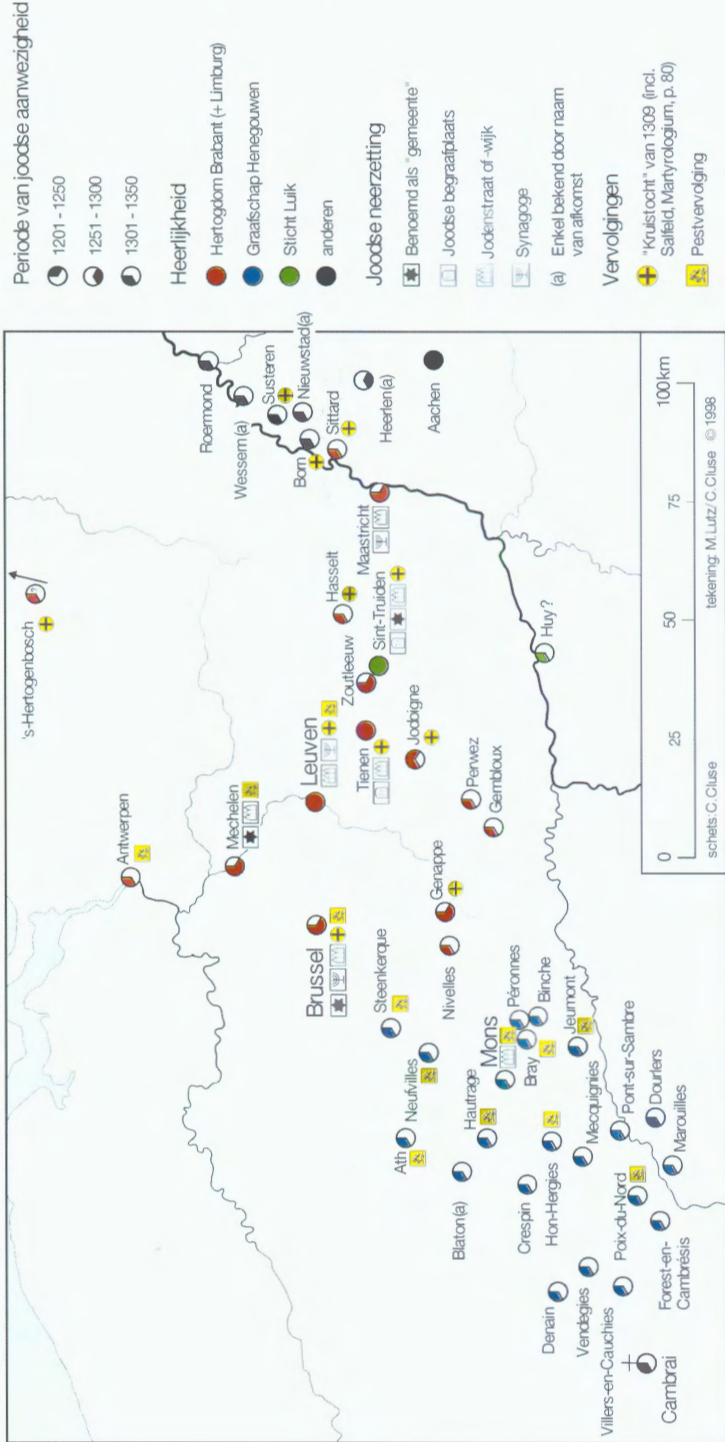
Hier is een volkomen ander beeld te zien. Pas in de jaren 1307 en 1308 is er bewijs van de eerste joden. Ongetwijfeld gaat het hier om vluchtelingen uit Frankrijk, waar Filips de Schone ze in 1306 verdreven had. Van tijd tot tijd zijn er verwijzingen naar deze eerste joden in rekeningen van de stad Bergen (Mons). Dit is vooralsnog geen verrassing: Bergen was het centrum van het graafschap en de residentie. Al in 1283 waren er hier ongeveer elfhonderd belastingbetalers.

De grafelijke rekeningen getuigen vanaf de jaren twintig van de veertiende eeuw tot in de dagen van de grote vervolging van de aanwezigheid van joden in een veelheid aan grote en kleine plaatsen in het graafschap. Blijkbaar expandeerde de veel jongere joodse gemeenschap van Henegouwen veel sneller op het platteland dan de traditionelere gemeenschap in het naburige hertogdom Brabant: het net van joodse vestigingen verdichtte zich binnen een enkele generatie.³⁴ In het verloop van de eerste helft van de veertiende eeuw leefden joden – in ieder geval een tijd lang – in minstens eenentwintig plaatsen in Henegouwen. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met een zekere mate van instabiliteit en interne migratie.

33. *Martyrologium*, p. 84-85.

34. Voor dit onderscheid, cf. CLUSE, C., *The Structure of Jewish Settlements in the Medieval Low Countries*, in: *Proceedings of the Twelfth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem, 1998 (ter perse).

De jodenvervolgingen van 1309 en 1349-50 in de zuidelijke Nederlanden



De structuur van het netwerk der joodse gemeenschappen werd aan de ene kant door machtsfactoren bepaald. Dit is vooral duidelijk in Brabant, waar de hertogen 'hun' joden doelbewust in belangrijke steden onderbrachten (in Henegouwen waren ze meer in agrarische, kleine plaatsen te vinden). Aan de andere kant was de joodse gemeenschap intern gedifferentieerd en in de aanzet hiërarchisch geordend. Niet iedere joodse gemeenschap beschikte over een synagoge of was een goedfunctionerende gemeente. Nog minder hadden een begraafplaats, die hun, zoals we dat voor Sint-Truiden weten, een juridisch belangrijkere positie verleende ten opzichte van de joden in de omgeving. In Henegouwen bestond er waarschijnlijk slechts één enkele joodse 'gemeente', waarvan de leden over het graafschap verspreid leefden en wellicht in Bergen hun centrum hadden.³⁵

3. HET BEGIN VAN DE VERVOLGING VAN 1349/50 IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN

Een basiskenmerk van de jodenvervolgingen in de (Zuidelijke) Nederlanden is het feit dat de duidelijk opeenvolging 'jodenmoord – flagellanten – pest' die in de meeste steden binnen het Rijk waarneembaar is, hier voor een meer gediversifieerde situatie plaats maakt. De pogroms en arrestaties begonnen in de zomer van het jaar 1349, waarschijnlijk in augustus. In dezelfde periode stierven er in het zuidwesten – in Doornik en in Henegouwen – de eerste mensen aan de pest.³⁶ Al sedert een maand breidde de flagellanten-

35. Cf. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk I.2.3.

36. Doornik: GILLES LE MUISIT, *Chronique et Annales de Gilles le Muisit, abbé de Saint-Martin de Tournai (1272–1352)*, ed. LEMAÎTRE, H., Paris, Société de l'histoire de France, 1906, p. 231 (verder geciteerd als: GILLES LE MUISIT); *In principio tamen augusti vel quasi ceperunt in quibusdam parrochiis aliqui mori et decedere.* – Henegouwen: SIVÉRY, G., *Le Hainaut et la Peste Noire*, in: *Mémoires et publications de la Société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut*, jg. 79, (1965), p. 447; IDEM, *La Peste Noire et l'épidémie de 1400-1401 dans le Hainaut: Questions de méthodologie*, in: *Annales de la Société belge d'histoire des hôpitaux*, jg. 4, (1966), p. 55; IDEM, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut à la fin du Moyen Age*, II., Lille, Université de Lille, 1973, p. 380-381.

beweging zich vanuit het Rijnland over ons gebied uit.³⁷ Zij bereikte eveneens in augustus duidelijk een eerste hoogtepunt.³⁸ Het ligt voor de hand dat deze gespannen situatie voor de joden bijzonder bedreigend was. Vooral omdat via geruchten of uit brieven te achterhalen was wat er in Zuid-Duitsland, aan de Rijn en in Lotharingen, met hen gebeurde en wat de reden hiervoor was.³⁹

Daarom is het belangrijk dat de geselbroeders, die in hun leer geen jodenvijandige elementen hebben, openlijk – meestal op de markt voor grote mensenmassa's – met hun radicale penitentie de aandacht op de dreigende “abrupte dood” (*gadoot*) vestigden. Bovendien waren zij door hun mobiliteit bijzonder geschikt om berichten en geruchten te verspreiden; op hun dertig respectievelijk drieëndertig dagen durende reis mochten zij geen twee dagen op dezelfde plaats blijven. Één van deze geruchten was die van de ‘joodse bronnenvergiftiging’.

De Luikse kanunnik Jean le Bel († 1370) schrijft in zijn eigentijdse kroniek uitgebreid over het eerste optreden van de flagellanten in de Zuidelijke Nederlanden (Luik, Brabant en Henegouwen). Hij beschrijft het karakter van de beweging in termen van een religieus broederschap.⁴⁰ De jodenvervolgingen begonnen

37. *Gesta abbatum Trudonensium*, ed. KOEPKE, R., in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, ed. PERTZ, H., X, Hannoverae, Hahn, 1852, p. 432: *Eodem anno, circa nativitatem sancti Johanni [24 juni], intraverunt Hasbaniæ terminos ex partibus inferioris Alimaniae egressi viri Flagellatores*; *La Chronique liégeoise de 1402*, ed. BACHA, E., p. 342-343: *circa festum Johannis Baptiste*.

38. Op 15 augustus arriveerde de eerste grote groep in Doornik: GILLES LE MUISIT, p. 231-232. Het grote aantal groepen flagellanten die hier samensroomden (zie IBIDEM, p. 241-242), kwam waarschijnlijk ter gelegenheid van de jaarlijkse Mariabedevaart, zoals blijkt uit de toename van flagellanten tussen Mariahemelvaart en de geboorte van Maria (8 september).

39. *Breve Chronicon clerici anonymi*, in: *Recueil des chroniques de Flandre (= Corpus Chronicorum Flandriae)*, ed. DE SMET, J.J., (Commission royale d'histoire, in-4°), III, Bruxelles, Hayez, 1856, p. 22 (*in civitatibus Wormatie et ceteris*); *Gesta abbatum Trudonensium*, p. 432 (Keulen); GILLES LE MUISIT, p. 224 (*in comitatibus Lotharingie et Bari*), IBIDEM, p. 226-227 (Keulen, zie hierover GRAUS, F., *Pest*, p. 206 met noten 237-238).

40. JEAN LE BEL, *Chronique*, ed. VIARD, J. en DÉPREZ, E., I., Paris, Renouard, 1904, p. 224-225: *lesquelles s'appelloient flagelleurs et confreres par manière d'alliance, et devoit l'ung aidier à l'autre à faire sa besogne*.

pas toen bleek dat de boetedoeningen geen einde konden maken aan de pest:

En ce temps que ces flageleurs aloient, avint une grande merveille qu'on ne doibt mie oublier, car quant on vit que ceste mortalité et pestilence ne cessoit point pour penitance que on feist, une renommée et voix issi dehors, et dist on que celle mortalité venoit des Juifs et que les Juifs avoient jetté venins et poisons es puis et es fontaines par l'universel monde, pour empoisonner toute crestienté, pour avoir la seignourie et l'avoir de tout le monde, par quoy chascun, grand et petit, fust si animé sur eulx qu'ilz furent tous ars et mis à mort es marches où les flagelleurs aloient par les seigneurs et les justices des lieux.

(“Toen de flagellanten rondtrokken, gebeurde er iets zeer wonderlijks dat men niet mag vergeten: namelijk, toen men zag dat de sterfte en de pest niet ophielden ten gevolge van de boete die men deed, stak en gerucht en geklets de kop op, en men zei dat de joden de sterfte hadden veroorzaakt, en dat de joden over de gehele wereld gif in de waterputten en stilstaande wateren hadden gedaan om de gehele christenheid te vernietigen, om de macht over en het bezit van de gehele wereld te hebben. Hierdoor was iedereen, groot en klein, zo woedend op hen geworden dat zij allen op de weg waarlangs de flagellanten waren getrokken, door de plaatselijke heren en rechtbanken werden verbrand en gedood.”)⁴¹

Op dezelfde wijze wordt het geformuleerd in het eveneens eigentijdse *Boec vander Wraken*, waarvan de huidige wetenschap weer geneigd is het Jan Boendale, de Antwerpse schepenklerk, toe te schrijven.⁴² De schrijver verklaart de noodzaak van het nieuwe boetedoen aan de hand van het tekortschieten van de geestelijkheid en vindt de invoering ervan een passend antwoord op de pest. Daarom bekritiseert hij de overhaaste veroordeling van de

41. IBIDEM, p. 225.

42. VAN ANROOIJ, W., Boendales “Boec van der wraken”: datering en ontstaansgeschiedenis, in: *Queeste. Tijdschrift voor middeleeuwse letterkunde*, jg. 2, (1995), p. 40-53; VAN DER EERDEN, p. C., Eschatology in the ‘Boec van der Wraken’, in: VERBEKE, W., VERHELST, D. en WELKENHUYSEN, A. (ed.), *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, (Mediaevalia Lovaniensia, series I: studia, nr. 15), Leuven, Peeters, 1988, p. 426-427 pleit voor een anonieme schrijver.

geselbroeders door de officiële kerk.⁴³ Tegen deze achtergrond moet de behandeling van de jodenmoorden gezien worden:

*Dat dese gheselinghe quam voort / Alse ghi hier voor hebt ghehoort //
Dat dede die voorseide gadoot; / Want men wiste / clene no groot / Dat
die Joden al toe brachten / Overmids des viants crachten. / En(de) om
dat dese here woude / Dat dese gheselinghe en soude / Over niet werden
ghedaen // So dede hi wtbreken saen / Dat al die gadoot pine / Ware van-
der Jode venine. / Hier soe moeghdi wonder horen. / Die Joden al ertri-
ke doren / Hadden opgheset die Kerstine / Te bederven met venine // En
daer omme hadden sij / Alle putten verre ende bi / Doen veninen telker
stede // En(de) staende wateren mede. / Daer af so storven vele liede //
Dat noyt dat wonder en ghesiede // Soe datmen om dese dinc / Die Jo-
den over al vinc / En(de) worpense inden brant / Daer si in bleven te
hant / Van deser jammerliker moert // Die ghi nu hebt ghehoort.⁴⁴*

(“Dat deze geseling (waarover u hiervoor hebt gehoord) plaatsvond, kwam door de eerdergenoemde pest. Want men wist in het geheel niet dat de joden er de oorzaak van waren, door middel van de krachten van de duivel. Omdat deze heer wilde dat deze geseling niet voor niets zou worden gedaan, liet hij spoedig uitkomen dat de ellende van de pest werd veroorzaakt door het gif van de joden. Hier zult u iets ongehoorlijks te horen krijgen. Alle joden over de hele wereld hadden zich voorgenomen de christenen met gif om het leven te brengen en daarom hadden ze alle waterputten, ver en dichtbij, en ook stilstaande wateren overal laten vergifigen. Daardoor stierven zoveel mensen dat zo iets vreemds voordien nooit was voorgekomen. Men nam de joden daarom overal gevangen en wierp ze in het vuur. Daarin stierven ze aanstonds, alles vanwege de jammerlijke sterfte, waarover u hebt gehoord.”)⁴⁵

Deze moeilijke passage roept veel vragen op. Het lijkt erop dat de schrijver het verwijt van de gifmoord geloofd heeft (de joden zijn tenslotte tot alles in staat), en toch is het voor hem een duivels ge-

43. JAN VAN BOENDALE, *Het boec vander Wraken*, in: *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen, naar het Oxfordsch handschrift*, ed. SNELLAERT, F.-A., (Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Letteren en Fraaie Kunsten), Brussel, Hayez, 1869, p. 478, v.2223-2224: *Sijn hebbense over ban ghedaen / Daer si seer aen hebben mesdaen.*

44. IBIDEM, p. 476-477, v.2173-2200.

45. *Boek van de wraak Gods*, vertaald door VAN ANROOIJ, W., Amsterdam, Querido, 1994, p. 105-106.

rucht. Waarom zou de duivel dit gerucht verspreiden met de bedoeling dat de geseling dan niet voor niets was gedaan? Aangezien de boetebeweging voor de auteur van het *Boec* een – het enige juiste – morele antwoord op een moreel probleem was, bedoelde hij misschien dat het de duivel van pas kwam om de boetebeweging voor andere doeleinden te misbruiken, opdat het (voor hem) niet vergeefs was, bijvoorbeeld voor de verspreiding van de fabel van de bronnenvergiftiging of voor de vervolging van de joden. Aan de andere kant zouden de joden zelf een verbond met Lucifer hebben gesloten. Waren ze dan de bedrogen bedriegers? De regel *Hier soe moeghdi wonder horen* is twijfelachtig. Het kan hier om een ‘stoplap’ gaan, waarmee oorspronkelijk gescheiden materiaal werd samengevoegd.

Hoe het ook zij, het *Boec vander Wraken* komt op drie punten met de kroniek van Jean le Bel overeen: (1) de geruchten over de bronnenvergiftiging staken pas de kop op, toen bleek dat de boetedoening de pest niet kon afweren; (2) de verspreiding van de geruchten hield op een of andere manier verband met de flagellantbeweging; en (3) anderen – de “lokale heren en rechtbanken” volgens Jean le Bel en het onpersoonlijke “men” volgens het *Boec vander Wraken* – waren voor de eigenlijke vervolging verantwoordelijk. We zullen zien dat ook andere kroniekschrijvers, als het al gebeurt,⁴⁶ eerder een samenhang in tijd dan een causaal verband tussen de flagellantbeweging en de jodenvervolging hebben aangetoond.

4. DRIE VOORBEELDEN

4.1. *De vervolging in Henegouwen in augustus 1349*

Afgezien van Jean le Bel, wiens werk op het graafschap betrekking had, zijn er geen kronieken en andere verhalende bronnen over de vervolgingen in Henegouwen bewaard gebleven. Des te

46. Petrus van Herenthals en Radulfus de Rivo zien absoluut geen direct verband tussen de beide gebeurtenissen.

beter zijn we over de gebeurtenissen geïnformeerd door de rekeningen van de rentmeesters, baljuws en provoosten. De vervolging strekte zich uit over vestigingen in Aat (Ath),⁴⁷ Bray,⁴⁸ Hautrage,⁴⁹ Hon-Hergies,⁵⁰ Jeumont,⁵¹ Bergen,⁵² Neufvilles,⁵³ Poix-du-Nord⁵⁴ en Steenkerke (Steenkerque),⁵⁵ en trof verder joden in de provoostschappen Bergen en Valenciën (Valenciennes).⁵⁶ Waarschijnlijk kwamen in dat jaar vrijwel alle joodse bewoners van het graafschap om het leven, waarvan ongeveer vijfentwintig volwassen joden en jodinnen in de bronnen worden genoemd.⁵⁷

Blijkbaar konden de joden nog tot eind juli, begin augustus van het jaar 1349 ongestoord hun werk doen.⁵⁸ De rentmeester berekende nog voor enkele joden de beschermingsrente in de periode van Sacramentsdag (11 juni) "tot aan de dag dat ze verbrand wer-

47. Algemeen Rijksarchief (ARA) Brussel, Rekenkamer, nr. 14808/2, f. 7v; nr. 14808/4, f. 3v.

48. Cf. infra, vn. 59.

49. ARA Brussel, Rekenkamer, nr. 14109/2: Hanginet (Hagin), Joye, Amendant (Amendaus) de Hautregges, Abraham (echtgenoot van Dausane / Danzelle, Joyes dochter), Vinant, Jacot (echtgenoot van Joye), Josson (Jossonet) de Stainkierke. Cf. STENGERS, J., *Juifs*, p. 23, 43 en noot 313-314, p. 171-172.

50. Archives départementales du Nord (ADN) Lille (Rijsel), nr. B 10817 (rolrekening).

51. ADN Lille, B 7865*, f. 17r: *De Pierart de Biermeraing pour le inventore et les meull. des juyfs qui demoraient a Jeumont, desous mons. Ger., seigneur de celi ville.*

52. ADN Lille, nr. B 10817, f. 4v; ADN Lille, nr. B 11655, f. 9v.

53. Cf. supra, vn. 49.

54. Cf. infra, vn. 59.

55. Cf. supra, vn. 49.

56. Cf. infra, vn. 61.

57. Eén van de weinigen, die zich door het ontvangen van de doop konden redden, was wellicht *la beghinete qui fu Juysel*, die in de belastingrol van Bergen uit 1365 staat: HEUPGEN, P., *Le rôle de la taille de Mons de 1365*, in: *Annales du Cercle archéologique de Mons*, jg. 55, (1937-1938), p. 95.

58. Archives de l'État (AE) Mons (Bergen), Trésorerie, vol. 102, nr. 4 (schuldverschrijving tegenover Lion de Rebemont van 14 juni 1349); ARA Brussel, Rekenkamer, nr. 1777, f. 2r (Jacot le Juis leverde op 26 juli een *muid* graan aan het hof van Albrecht van Beieren); ARA Brussel, Rekenkamer, nr. 15109/2, f. 12r, 12v, 13v, 14r (verschillende transacties van Hanginet den jood tussen eind juli en begin augustus).

den”.⁵⁹ Toch werden al op 4 augustus Abraham en Le Begge uit Hon-Hergies (bij Bavai) gevangengenomen. De kasteelheer van Bavai (Bavay) ontving 65 s. tour. om hen en een andere jood en twee jodinnen tot aan de achtentwintigste van die maand vast te houden. Vermoedelijk werden ze één dag voor de terechtstelling van de joden uit Bergen in Maubeuge verbrand. De autoriteiten gingen volgens de bronnen systematisch te werk. Na de arrestatie werd eerst een inventaris van alle bezittingen, panden en schuldbrieven van de joden gemaakt. Behalve Nicaïses de Rochefort, in die tijd provoost van Bavai, waren bij de arrestatie zowel de burgemeester (*mayeur*) en de beide *sergeants* van Bavai betrokken, alsook de provoost met sergeant en vier schepenen van Hon. Verder werden kosten voor een schrijver en enkele knechten aangerekend. In verband met de terechtstelling (*le jour con fist le justice des dies Juys et Juyzes*) werden ook nog de burgemeesters van Mecquignies en Sint-Vaast, ieder met een sergeant onderhouden. De rekeningopgaven zijn zeer gedetailleerd: zelfs het brandhout en de takken voor de brandstapel, de touwen en het loon voor de beul en zijn knecht werden verrekend.⁶⁰

Over andere ambtsgebieden in Henegouwen is de overlevering minder uitvoerig. De provoost van Valencijs berekende net zoals zijn collega uit Bavai de terechtstellingskosten.⁶¹ De baljuw van het graafschap boekte de kosten voor zijn oponthoud in Maubeuge op 13 en 14 augustus en in Bergen van 25 tot 27 augustus. Beide keren was hij daar om met de heren van Beaulieu (?)⁶² en met de leden van de raad (*censiuls*) “over de joden” (*pour le cause des*

59. ADN Lille, nr. B 7864, f. 21v: *pour se demoree en Haynn. dou Jour du sacre l'an XLIX. juskes au Jour qu'il furent ars [...] juskes atant qu'il furent ars [...] adont qu'il fu bruys [...] dou Jour s. Jeh. bapt. l'an XLIX juskes adont c'on les ardi* (Jacob, echtgenoot van Joye, Benoît, echtgenoot van Sarine, Vivant, zoon van de genoemde Jacob, Hurupe de jodin, Simon van Bray, Josse, Jacot van Poix, Ysack *dou Wiket* en Hakin, zoon van meester Lion de Rebeumont).

60. ADN Lille, nr. B 10817, f. 5r.

61. ADN Lille, nr. B 11655, f. 9v.

62. Deze familie komt in de bronnen nauwelijks voor; cf. DE REIFFENBERG, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, (Commission royale d'histoire, in-4°), I, Bruxelles, Hayez, 1844, p. XLII.

Juis) te handelen.⁶³ Ook de provoosten van Valencijs en Bavai gingen naar Bergen, toen onder leiding van Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, de joden in die plaats werden veroordeeld.⁶⁴ Uit latere rekeningen van de burggraaf van Aat blijkt dat hij in deze tijd “toen de joden van Aat terechtgesteld werden” (*quent li Juys d’Ath furent justichiet*) in naam van de gravin en zichzelf openbaar bekend liet maken dat iedereen die zich goederen van de joden had toegeëigend, ze bij hem of zijn ambtsdienaar moest afgeven. Wie iets voor zichzelf hield, zou als een dief worden behandeld.⁶⁵ De burggraaf nam inderdaad nog drie jaar na de vervolging juwelen in beslag die van de jood Isaac en zijn vrouw Flore waren geweest.⁶⁶ Het is dus mogelijk dat het optreden tegen de joden niet zonder tumult plaatsgreep. In ieder geval werden uit hun huizen waardevolle voorwerpen gestolen. Toch spreken de bronnen niet van pogroms, maar enkel van terechtgestelde, respectievelijk verbrande joden.⁶⁷

Overigens werd de tijd tussen de arrestatie en de terechtstelling niet alleen voor het proces gebruikt. Men probeerde ook zo nauwkeurig mogelijke gegevens over vorderingen van joden te krijgen, waarvan men blijkbaar vond dat die tot de grafelijke kas behoorden. Beklemmende getuigenissen van deze activiteit zijn de vanuit het Hebreeuws in het Latijn vertaalde papieren die de economische activiteiten van de betrokken joden precies weergeven. De joden zijn zeker gedwongen geweest om hieraan mee te werken. Deze bronnen zijn elders onderzocht.⁶⁸ Van het provoostschap Bavai is enkel een lijst met (ingeloste) panden be-

63. ADN Lille, nr. B 10268, f. 7A.

64. ADN Lille, nr. B 11655, f. 9v (Valenciennes): *Pour les despens dou dit prouvoost alant a Mons au commant Mons. de Biaumont le merkedij et le Juedi con fist Justice des Juys de Mons, cest par II. jours ... XLIII. s. VI. d.*; ADN Lille, nr. B 10817, f. 4v: *Item paijet pour les frais le preuost et se varlet a II. keuauz fais a Maubuege le mardi et le merkedij deuant le saint Jehan decollaisse ke li Juys furent condampnet, Et pour lendemain quil s’en ala a Mons leur on ardi les Juys de Mons ... XLV. s. tour.*

65. ARA Brussel, Rekenkamer, nr. 14808/4, f. 3v.

66. IBIDEM, f. 3v-4r, 6v.

67. IBIDEM; JEAN LE BEL, *Chronique*, ed. VIARD, J. en DÉPREZ, E., I., p. 225: *ilz furent tous ars et mis à mort*, en cf. supra, vn. 59 en 64.

68. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk II.3.2.

waard gebleven.⁶⁹ Van de heerlijkheid Jeumont weten we dat er een inventaris was, maar die is verloren gegaan.⁷⁰

Zoals eerder gezegd vonden de pestgolf, de tochten van de geselbroeders en de jodenmoorden in de Zuidelijke Nederlanden bijna gelijktijdig plaats. De verklaring van Jean le Bel voor het optreden van de beschuldigingen tegen de joden is dat de boetedoening van de geselbroeders niet het gewenste effect op de pest had. Daarom werden de joden overal waar de geselbroeders langs trokken, door de lokale heren en rechtbanken om het leven gebracht. Le Bel vervolgt:

et aloient morir tous dansans et chantans aussy juyusement comme s'ilz alassent aux noces, et si ne se vouloient crestienner, ne peres ne meres, et ne vouloient souffrir leurs enfans rechepvoir batesme pour priere que on leur sceust dire; ains disoient qu'ilz avoient trouvé en leurs livres de prophetes que tantost que celle secte de flagelleurs courroit par le monde, toute juderie seroit destruite par feu, et iroient les ames de ceulx qui morroient liement en leur ferme foy, en paradis; siques tantost qu'ilz veoyent le feu, femmes et hommes sailloient dedens, trestout chantant, et y portoient leurs petis enfans pour tant qu'ilz se doubtoient que on ne leur ostast pour crestienner.

(“En zij zagen de dood met dans en zang tegemoet, zo vrolijk, alsof ze naar een bruiloft gingen. Ze wilden zich niet laten dopen, noch de vader of de moeder, en ze stonden niet toe dat hun kinderen gedoopt werden, hoe vaak men daar ook om vroeg. Ze zeiden namelijk dat in hun profeetboeken stond dat het hele joodse volk door brand vernietigd zou worden, zodra de sekte van de flagellanten door de wereld zou trekken, en dat de zielen van degenen die vrolijk en in vast geloof zouden sterven, naar het paradijs zouden gaan. Zo sprongen mannen en vrouwen, zodra ze het vuur zagen, er zingend in. Ze namen ook hun kinderen mee, omdat ze twijfelden of zij niet gespaard zouden worden en gedoopt.”)⁷¹

Ook deze passage die op het eerste gezicht de flagellanten verantwoordelijk stelt voor de moord op de joden, spreekt strikt genomen enkel van gelijktijdigheid: “zodra de sekte van de flagellan-

69. ADN Lille, nr. B 10817; cf. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk II.3.2.3.

70. Cf. supra, vn. 51

71. JEAN LE BEL, *Chronique*, ed. VIARD, J. en DÉPREZ, E., I., p. 225 e.v. Cf. infra, vn. 102.

ten door de wereld trekt, zullen alle joden door vuur vernietigd worden". Feitelijk geeft Jean le Bel hier Messiaanse verwachtingen van de joden uit die tijd weer. Hierop kom ik later nog terug. Eerst zullen we naar de politieke voorwaarden van de vervolging van augustus 1349 kijken.

Het optreden van de lokale autoriteiten en ambtsdragers van Henegouwen werd in grote mate begunstigd, doordat de gravin, keizerin Margaretha, in die tijd nauwelijks in staat of van plan was de joden tegen haar lokale ambtsdragers te beschermen. Aan de vooravond van de "Hoekse en Kabeljauwse twisten" in Holland en Zeeland bepaalde de ruzie met haar zoon Willem (de 'Verbeider' tussen 1346 en 1350) de politiek van Margaretha. Daarnaast werd ze door het Wittelsbachs-Luxemburgse conflict in het Rijk in beslag genomen.⁷²

Na de korte en financieel desastreuze regeerperiode van Willem II (IV) had Lodewijk van Beieren in januari 1346 de graafschappen Henegouwen, Holland, Zeeland en de heerlijkheid Friesland aan zijn vrouw in leen gegeven. In maart werd ze als regentes in Bergen en Valencijn ontvangen, maar in Zeeland en Holland stuitte ze op een zekere weerstand.⁷³ In het belang van de Wittelbachse *Hausmacht*-politiek begon ze een kleine groep van leidende edelmannen "extreem te begunstigen" (Brokken) en deed ze een reeks titels van heerlijkheden van de hand om de in desolate staat verkerende financiën wat bij te spekken.⁷⁴ Toen de toestand in het Rijk weer verslechterde, liet Lodewijk van Beieren zijn zoon, Willem van Beieren, tot 'verbeider' benoemen om de Nederlandse graafschappen veilig te stellen. Dit gebeurde op 8 september 1346 (in Henegouwen op 24 september). Tussen het einde van dat jaar en maart 1350 was de gravin geen enkele keer in eigen persoon aanwezig. In plaats daarvan legde zij begin 1349 een plan voor om tegen een lijfrente van jaarlijks 6.000 Florentijnse gulden de macht over Holland, Zeeland en Friesland aan haar zoon af te staan. Gezien de desolate toestand van de grafelijke fi-

72. BROKKEN, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*, Zutphen, Walburg Pers, 1982, bijz. p. 45-86.

73. IBIDEM, p. 27-31.

74. IBIDEM, p. 34, 41.

nanciën werd dit waarschijnlijk als een volslagen brutaliteit beschouwd. Deze eis droeg dan ook bij tot de ontwikkeling van adellijke partijen, die later de burgeroorlog in het noorden zouden gaan bepalen. De macht over Henegouwen hield Margaretha nog steeds zelf in handen. Na haar dood zou dit graafschap aan Willem vervallen.⁷⁵

Het vasthouden aan het zuidelijke graafschap had waarschijnlijk tegen deze achtergrond veel te maken met de naar verhouding gunstige financiële situatie aldaar. Net zoals het voorstel om afstand te doen van de genoemde gebieden werd het door rijks- en *Hausmacht*-politieke overwegingen bepaald.

Ondertussen schijnt de oom van Margaretha, Jan van Henegouwen, heer van Beaumont, in haar afwezigheid als *elder statesman* een onafhankelijke politiek gevoerd te hebben. Al in de laatste regeringsjaren van Willem II (IV) speelde hij een belangrijke rol.⁷⁶ In 1349 distantieerde hij zich van zijn nicht en zou hij hebben geweigerd de oorkonde waarin zij afstand van de genoemde gebieden doet, te bezegelen. In december noemde hij zichzelf 'gouverneur' van Henegouwen zonder aan te geven in wiens naam hij regeerde.⁷⁷ Het schijnt dat hij, en niet de afwezige gravin, het optreden tegen de joden heeft gecoördineerd of op zijn minst heeft gelegitimeerd.⁷⁸ Over zijn motieven kunnen we alleen maar speculeren, maar op lange termijn zou het uitschakelen van de grafelijke joden ook de financiële belangstelling van Margaretha in het graafschap kunnen verminderen. In ieder geval moet worden vastgesteld dat hij noch de machtsmiddelen noch de vastberadenheid kon opbrengen om de joden tegen de druk van onderen te beschermen.

4.2. *De pogrom in Brussel (september 1349)*

Aan de eigentijdse annalen van Gilles (Aegidius) le Muisit († 1353), abt van Saint-Martin te Doornik, hebben we een uitvoer-

75. IBIDEM, p. 57-65.

76. IBIDEM, p. 25, 29.

77. IBIDEM, p. 65.

78. Cf. supra, vn. 64.

rig en tegelijkertijd merkwaardig bericht over de jodenvervolging in Brussel te danken. Dit bericht is merkwaardig, omdat het duidelijk legendarische elementen bevat, terwijl Gilles verder een bedachtzaam en betrouwbaar kroniekschrijver is.⁷⁹ Dit is echter makkelijk te verklaren, wanneer men zich bedenkt dat hij hierover alleen van horen zeggen iets wist. Of zoals hij zelf schrijft: *et hoc dico per auditum quia presens non fui*.⁸⁰

Het bericht over de jodenvervolging in Brussel is duidelijk als een verhaal gestructureerd. Voordat Gilles le Muisit de gebeurtenissen vertelt, beschrijft hij eerst het gerucht dat onder de joden een voorgevoel over deze vervolging leefde. Zo hadden bepaalde “scherpzinnige en ervaren astrologen” onder hen op basis van astrologische waarnemingen een grote sterfte voorspeld. Zij hoopten hierom hun vergiftigingsplannen met grotere zekerheid te kunnen uitvoeren.⁸¹ Hij voegt hieraan toe:

Videbant enim per cursum stellarum quod destrueretur una secta, – et hoc sperabant de Christianis, – et quod apparerent homines portantibus rubeas cruces, – et tunc de secta sua ne destrueretur dubitabant, – et alia multa dicebant que longum esset enarrare.

(“Zij zagen namelijk aan het verloop van de sterren dat een sekte vernietigd zou worden – en zij hoopten vurig dat het die van de christenen zou zijn –, en dat mensen zouden komen, die rode kruizen droegen –

79. D’HAENENS, A., Gilles le Muisit, historien, in: *Revue bénédictine*, jg. 69, (1959), p. 266 (“mérite largement la confiance”), p. 286 (“constitue incontestablement une source de la plus haute importance”); cf. LAMBERT, V., *Chronicles of Flanders 1200-1500. Chronicles written Independently from ‘Flandria Generosa’*, (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nr. 19), Gent, MGOG, 1993, p. 57-68.

80. GILLES LE MUISIT, p. 225.

81. IBIDEM, p. 223: *Erant autem inter eos quidam de secta eorum astrologi subtiles et periti, qui secundum cursum stellarum prenosticabant eis mortalitatem futuram, et per hoc sperabant suam malitiam securius atque subtilius adimplere*; cf. DETMAR VAN LUBECK, in: *Die Chroniken der deutschen Städte, XIX (= Die Chroniken der niedersächsischen Städte: Lübeck)*, Leipzig, Hirzel, 1884, p. 514: *Nū hadden ok de joden grote mestere in der sulven kunst astronomia, de langhe vorgheseen hadden de tiid des stervendes. do ghewānnen de joden arge danken, und wurden des to rade, dat se mit vorghifnisse hemeliker sake unde mit arghen dinghen tolegheden unde hulpen desseme vorbenomenden tokomenden stervende, uppe dat se dar nicht ane vordacht worden unde wolden sik vryen van der eghenscap, dar se inne syn.*

hier twijfelden ze, of niet hun (eigen) sekte vernietigd zou worden – en ze zeiden nog veel meer, maar het gaat te ver om dat allemaal hier te vertellen.”⁸²

Op deze manier brengt het bericht de ongehoorde gebeurtenissen van de pesttijd – het sterven, het optreden van de geselbroeders en de grote jodenmoorden – onder in een hogere, vooraf bepaalde samenhang. Het verhalende karakter wordt volledig beheersend in de nu volgende passages. De plaats van handeling is Brussel. *Dramatis Personae* zijn de hertog en zijn zoon, alsook een rijke bekeerling die het vertrouwen van de vorst geniet. De aankomst van de geselbroeders leidt de gebeurtenis in. De rijke jood, van wie gelijk verteld wordt dat hij zich voor de schijn (*ficte*) had gedoopt, ziet het voorspelde teken – boetelingen met rode kruizen – en wendt zich tot de hertog.

‘O domine, ex quo apparent homines, talia facientes; certum est quod ego et tota secta Judeorum, ubicumque potuerunt inveniri, destruemur.’ Tunc dux dixit ei: ‘Ne timeas, quia nescio hominem viventem qui te debeat destruere.’ At ille respondit: ‘O bone dux, tu non potes contra ire, quia desuper est ordinatum.’ In ipsa autem villa erat magna copia Judeorum, et dux pro amicitia Judei supradicti et pro lucro intendebat eos defendere et a morte custodire.

(“O heer, waar komen de mensen vandaan die zoiets doen? Zeker is dat ik en de hele joodse sekte, waar men ze ook zal vinden, vernietigd zal worden’. Toen zei de hertog tegen hem: ‘Vrees niet, want ik ken geen levende mensen die jou zouden willen ombrengen’. Hij antwoordde echter: ‘O goede hertog, jij kunt het niet verhinderen, want het is van boven voorbestemd’. In deze stad woonde echter een grote groep joden en de hertog wilde hen uit genegenheid voor de genoemde jood en voor zijn eigen gewin verdedigen en voor de dood behouden.”)⁸³

Het optreden van de hertog is dus niet alleen door ‘oneerlijke’ motieven – genegenheid voor een valse bekeerling en hebzucht – ondeugdelijk te noemen, hij keerde zich ook tegen het voorbeschikte. Zijn zoon nu *propter fidem catholicam* sloot hiertegen

82. GILLES LE MUISIT, p. 223-224.

83. IBIDEM, p. 224-225.

met het volk, dat door de zogenaamde plannen van de joden was opgezweept, een verbond. Vervolgens werden overal joden opgespoord en meer dan 600 van hen werden om het leven gebracht. De juistheid van deze gebeurtenissen zou later door de levend gevangen jood worden bevestigd. Hiermee sluit het verhaal de kring en laat daarmee niets onverklaard.

Nu is de zogenaamd nepbekeerde jood, die het vertrouwen van de landsheer geniet (en voor antichristelijke intriges misbruikt) in de Zuidelijke Nederlanden niet nieuw. Het is een belangrijk motief in de verhalen over de ‘beeldschennis’ van Cambron (1326).⁸⁴ Ook de zogenaamde hostiediefstal is een bekend legendedmotief. De bekeerling uit Brussel werd bij zijn verhoor hieraan schuldig bevonden. Hetzelfde komt al in een bericht over het mirakel van Cambron voor.⁸⁵ Al vanaf het begin van de veertiende eeuw deed de beschuldiging van het hostiemisdrijf in de Zuidelijke Nederlanden de ronde. In Brussel zorgde het in 1370, zoals bekend, voor een nieuwe jodenvervolging.⁸⁶ De vrije omgang met legendedmotieven, die telkens tot een nieuw verhaal kunnen worden samengesmeed, is een bijzonder kenmerk van geestelijke verhalen – *vitae*, legenden en exempels. Ook het stijlmiddel van de directe rede is hun niet vreemd. De vaststelling dat de door Gilles le Muisit opgetekende geruchten zulke vertelvormen hebben,⁸⁷ is

84. Cf. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk IV.3.2.

85. Vergelijk GILLES LE MUISIT, p. 225 (*ter fide recepti de altari corpus Domini nostri Ihesu Christi, et istas tres personas misit Judeis morantibus in civitate Coloniensi*) met het bericht van WILHELMUS PROCURATOR over Cambron: *Willelmi capellani in Brederode postea monachi et procuratoris Egmondensis chronicon*, ed. PIJNACKER HORDIJK, C., Amsterdam, Muel-ler, 1904, p. 167: *corpus dominicum absque lesione suscipit, quod suis complicitibus integrum presentavit*.

86. CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstukken IV.3.1. en III.3.

87. De openingsregels zijn kenmerkend voor een exempel: GILLES LE MUISIT, 224: *In ducatu Brabantie, in villa que dicitur Bruxella erant dux Brabantie et ejus filius primogenitus; in qua villa unus Judeus dives multum morabatur*, etc. De geschiedenis zou zelfs geheel als een exempel in de stijl van de *Gesta romanorum* voorzien kunnen worden van een “uitleg” (*moralisatio*), waarbij de vader-zoon-relatie het typologisch verband tot stand brengt: de zoon begaat een bevriddingsdaad en ‘verzoent’ bovendien het ‘volk’ met de vader. Ook de indeling van de ‘vader’ tot het ‘jodendom’ en de zoon tot de *fides catholica* laat dit toe, – Hendrik van Limburg als *typus Christi!*

daarbij niet onverklaarbaar. Ook het gerucht is een “kleine vorm” en deze neigt naar geslotenheid.

Gezien deze analyse ligt het voor de hand het verhaal van Gilles le Muisit als ongeloofwaardig te verwerpen.⁸⁸ Juist het invoegen van een ‘voorbestede’ en door God gewilde afloop geeft aanleiding tot scepsis. Aan de andere kant zijn de berichten van de kroniekschrijver in de regel betrouwbaar. Hij geeft bij alles wat hij schrijft zorgvuldig aan, wat hij van horen zeggen weet. Ik heb hierop al eerder gewezen. Belangrijker nog is dat er een reeks bronnen bestaat, die zijn versie op een aantal punten bevestigt.

Allereerst wordt de aankomst van de geselbroeders hier net zoals in de eerder geciteerde kronieken met de activering van de gifmoordfabel in verband gebracht. Gilles le Muisit bericht dat de Brusselse stadsgemeente (*communia*) bij het horen van de geruchten dat de joden de bronnen wilden vergiftigen, de hertog omzeilden en zich tot zijn zoon Hendrik van Limburg wendden “opdat alle joden vernietigd zouden worden”.⁸⁹ We moeten de angst voor de bronnenvergiftiging als motief voor de vervolging in ieder geval ernstig nemen. Dit wordt nog eens bewezen door de aanhef van een brief in Aken “over de bronnenvergiftiging door de joden, die de burgers van Brussel aan ons als waarschuwing hebben gestuurd”.⁹⁰ Het is opvallend dat niet de hertog maar de

88. Cf. STENGERS, J., *Juifs*, p. 127: “De telles erreurs entachent de nullité le récit tout entier”; ERBSTÖSSER, M., *Sozialreligiöse Strömungen im späten Mittelalter*, Berlin, Akademie, 1970, p. 58: “Die ganze Überlieferung ist sehr stark ausgemalt, so daß sich der tatsächliche Ablauf nicht rekonstruieren läßt.” De auteur stelt daarom voor, “den gleichen Verlauf [...] wie in Frankfurt, Mainz und Köln” aan te nemen. Dit is niet alleen een ontoelaatbare analogie, maar ook een zeer raadselachtige conclusie: de precieze omstandigheden waaronder de pogroms in deze steden plaatsvonden, zijn namelijk evenmin bekend.

89. GILLES LE MUISIT, p. 225: *Communia autem et in dicta villa habitantes, audita fama de veneno, venerunt ad primogenitum ducis ut omnes Judei destruerentur, et hoc facere non audebant pro eo quod dux, pater ejus, volebat eos sustinere.*

90. LAURENT, J., *Aachener Stadtrechnungen aus dem XIV. Jahrhundert: nach den Stadtarchiv-Urkunden*, Aachen, Kaatzer, 1866, p. 217: *Item nuncio ferenti litteram de Bruxella de intoxicacione fontium per Judeos ex parte civium Bruxellensium nos muniencium.*

cives van de stad de brief gestuurd hebben. Dit bevestigt de versie van de kroniekschrijver, volgens wie het initiatief van de jodenmoorden door de stadsgemeente en de inwoners van Brussel werd genomen.⁹¹

Ten tweede bericht Gilles dat de geruchten over de jodenvervolgingen met Allerheiligen stopten. Dit geeft ons een *datum ante quem* voor de pogrom in Brussel.⁹² De Leuvense stadsrekeningen bevestigen dat hertog Jan zijn residentie in Tervuren ongeveer eind augustus of begin september heeft verlaten en daarna naar Brussel is gegaan. Eind oktober was hij weer terug.⁹³ Aangezien we weten dat de flagellanten in september in Leuven waren, gaat het waarschijnlijk om deze periode.⁹⁴

Ten derde wordt ook de beslissende rol van de zoon Hendrik door een onafhankelijke bron bevestigd. Hennen van Merchte-

-
91. In augustus kwam in Leuven een brief *ane die stad vander stad van* [sic!] *van enen Joeden die daer bedraghen waes*: Stadsarchief Leuven (SAL), nr. 5540, pec. a; in de kopie van deze rekening, SAL, nr. 4968, f. 61r, staat er: *ane die stad van der stad van L*; de schrijver had hier waarschijnlijk per ongeluk *Lovene* willen schrijven. Het gaat hier misschien om een kopij van de brief die de inwoners van Brussel naar de stad Aken stuurden. Dit is echter speculatie.
92. GILLES LE MUISIT, p. 227: *in festo Omnium Sanctorum anno M^oCCC^oXLIX^o cessabat fama de eis*. Een anonieme *Brabandsche Kronijk* uit de vijftiende eeuw bevestigt in ieder geval dat zowel de tocht van de flagellanten als ook de jodenvervolging in hetzelfde jaar 1349 plaatsvonden: *Chroniques de Brabant et de Flandre*, ed. PIOT, C., (Commission royale d'histoire, in-4^o), Bruxelles, Hayez, 1879, p. 51: *Item, doen men screef MCCCXLIX, doen gingen die geeseleren te Bruesel. Int selve jaer sloech men die joden doot*.
93. SAL, nr. 4986, f. 51r: aan de hertog in Tervuren (15 juli); f. 51v: aan de hertog in Tervuren (28 juli); f. 61r: tweemaal aan de hertog in Tervuren (6 augustus), IBIDEM: aan de hertog in Brussel (augustus / september); f. 61v: aan de hertog in Brussel (zonder datum); f. 62r: aan de hertog in Tervuren (30 oktober). – AVONDS, P., Politieke ontwikkeling circa 1100-1400. Brabant en Limburg 1100-1403, in: BLOK, D.p. e.a. (cd.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1982, p. 482, stelt vast dat Tervuren ongeveer sinds 1340 Brussel als belangrijkste residentie begon te vervangen; cf. daarvoor uitvoerig IDEM, *Land en instellingen*, p. 183-184.
94. SAL, nr. 4968, f. 61r. Eind juni waren ze hier al voor het eerst geweest: infra, vn. 103.

nen, een kroniekschrijver uit de vroege vijftiende eeuw,⁹⁵ vermeldt namelijk over Jan III:

*Drie soenen hadde oec die prince hoege, / Daer die ouste af was hertoghe / Van Lymborch, ende hiet Henric, / Ende was int suete Vranckerijc / Ghehuet, die edel prince jonc; / Die joden te Bruessel, ic doe u cont, / Dedy alle doet slaen; [...].*⁹⁶

Hendrik zelf stierf op 29 november 1349 aan de gevolgen van een toernooi-ongeval. Wellicht voelde hij zich op één of andere manier verbonden met de Brabantse steden (en daarmee met de dragers van de flagellantenbeweging), die in die tijd met zijn vader in conflict waren. Dit zou in ieder geval verklaren waarom in november voor hem in Leuven boete werd gedaan en men daar regelmatig naar zijn gezondheid heeft geïnformeerd.⁹⁷

Tot slot nog een kort woord over de joodse astronomen.⁹⁸ Inderdaad leefden rond het midden van de veertiende eeuw onder de joden eindtijdverwachtingen. Zij beriepen zich enerzijds op de uitleg van Daniël 12.11, volgens wie de eindtijd 1290 “dagen” (= jaren) na het einde van de Jeruzalemse tempeldienst zou beginnen. Volgens de Spaans-joodse traditie was dit in 1358 te ver-

95. Vgl. over hem VAN ANROOIJ, W., De litteraire ambities van Hennen van Merchtenen, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jg. 109, (1993), p. 291-314; over zijn biografie vooral p. 297, 300, 306-307 en 312, vn. 26 (met verdere literatuur).

96. HENNEN VAN MERCHTENEN, *Hennen van Merchtenen's Cornicke van Brabant (1414)*, ed. GEZELLE, G., (Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde), Gent, Siffer, 1896, p. 130. Voor Hennens bronnen zie IBIDEM, p. 15: veel verzen zijn bijna gelijkkluidend met andere Brabantse rijmkronieken, waarvan Hennen op dit punt zelfstandig is; Gilles le Muisit behoort niet tot zijn bronnen; cf. ook VAN ANROOIJ, W., *Litteraire ambities*, p. 311, vn. 18 (met verdere literatuur).

97. SAL, nr. 4968, f. 62r: *Item van XXXVII mandelen stroes opden marct ghestroyet doen men processie dede voer minen Heren van Lymborch ende den knechten diet stroyden*; f. 62v: *Item Willem Elewout terVueren ghesint XI in nouember omme sHeren willen van Lymborch [...]* *Item noch Willem Elewout terVueren ghesint omme to vernemen hoe dat met den Here van Lymborch stonde XIII in november [...]* *Item Gerde den Koc terVueren ghesint omme te besiene hoe dat met den Here van Lymborch staet XV in november*; vgl. SAL, nr. 5540, pec. d.

98. Uitvoerig: CLUSE, C.M., *Studien*, hoofdstuk III.2.6.

wachten, volgens de voor ons belangrijker uitleg van Raši (R. Shlomo b. Jitzhaq van Troyes) al in 1352. Aan de andere kant werd de spanning nog verhoogd door de “grote conjunctie” van de planeten Saturnus, Jupiter en Mars in 1345. De grote joodse geleerde Gersonides (Levi b. Gershon, *ob.* 1344) had deze conjunctie met grote nauwkeurigheid vooraf berekend. Zijn *Prognosticatio* is kort na zijn dood in het Latijn vertaald en verscheidene christelijke collega’s, waaronder Magister Jean des Murs, hebben het werk gekend. Op deze manier raakte het werk wijd verspreid. Ook Gilles le Muisit wist van de Latijnse *Prognosticatio* van Johannes de Muris en ook hij dacht dat het voorgezede grotendeels werkelijkheid was geworden.⁹⁹

Een centraal element in Geronides’ voorspelling is de “vernietiging van een volk en een koninkrijk door andersgelovenden”.¹⁰⁰ De joden brachten dit duidelijk in verband met een apocalyptische vervolging, die ze traditiegetrouw van de volkeren “Gog en Magog” verwachtten (cf. Ez 38).¹⁰¹ Ik acht het waarschijnlijk dat de angst van de joden voor de geselbroeders hieruit voortkwam, namelijk dat zij in hen de “wilde volken” herkenden die tijdens het Einde der Tijden over het joodse volk zouden losbreken. De flagellanten waren dus een “teken van de Eindtijd”, precies zoals Jean le Bel, Gilles le Muisit en ook Jean Froissart het in hun berichten weergeven. *Wanneer* ze komen, wisten de joden, dan zal

99. GILLES LE MUISIT, p. 238, 248.

100. GOLDSTEIN, B. en PINGREE, D., Levi ben Gerson’s Prognostication for the conjunction of 1345, (Transactions of the American Philosophical Society, vol. 80, nr. 6), Philadelphia (PA), American Philosophical Society, 1990, p. 14-15, paragraaf [20]: חרבן אומה וממלכ' על יד אומה שאינה מאמונתה. Latijnse vertaling IBIDEM, p. 25: *destructio gentis et regni per manus gentis non fidei sue.*

101. *Encyclopaedia Judaica*, VII, Jerusalem, Keter, 1971, kol. 692; cf. HRUBY, K., Anzeichen für das Kommen der messianischen Zeit, in: *Judaica. Beiträge zum Verständnis des jüdischen Schicksals in Vergangenheit und Gegenwart*, jg. 20, (1964), p. 79-80; verder: MAIER, J., Die messianische Erwartung im Judentum seit der talmudischen Zeit, in: IBIDEM, p. 23-58, 90-120, 156-183, 213-236; SILVER, A.H., *A History of Messianic Speculation in Israel. From the First through the Seventeenth Centuries*, Beacon Hill, Beacon Press, ²1959.

het jodendom vernietigd worden.¹⁰² Dit betekent echter niet dat de flagellanten aan deze verwachting hebben voldaan en een beweging van jodenslachters waren.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de geruchten die aan het bericht van Gilles le Muisit over de Brusselse jodenvervolging ten grondslag lagen, naast de regionaal verspreide anti-joodse legendedotieven (de valse bekeerling) en de absurde details die onder foltering zijn bekend (het hostiemisdrijf en natuurlijk de gifmoordsamenzwering), ook een behoorlijk grote kern van waarheid bevatten. Na de aankomst van de geselbroeders en het daarmee verbonden opleven van de vergiftigingsgeruchten namen de inwoners van Brussel het initiatief om de joden te vermoorden. Ondanks de pogingen van de landsheer om de joden te beschermen kwam het tot een pogrom, omdat het de burgerij lukte om de zoon van de hertog voor zich te winnen.

4.3. *De vervolging in Leuven in het voorjaar van 1350*

De politieke context van de Brabantse jodenvervolgingen, die in Brussel een beslissende invloed op de ontketening van de pogrom had, is in ons laatste voorbeeld nog duidelijker te onderkennen. Eind juni 1349 maken de stadsrekeningen van Leuven al melding van het eerste optreden van de flagellanten. In september kwam er een nieuwe groep die stro voor zich op de markt liet strooien.¹⁰³ In augustus maakt de rekening melding van een brief uit een onbekende stad over een jood die daar was aangeklaagd.¹⁰⁴ Kort daarop werd Jacob die Gruter naar de hertog in Tervuren gestuurd *met enen brieve vanden Joeden van Hoye*, zonder dat het verband helemaal duidelijk is (waarschijnlijk gaat het hier om een brief uit Hoi (Huy) over de joden en niet om een brief met betrekking op joden van Hoi).¹⁰⁵ Op

102. FREDERICQ, P., *Corpus*, II, 1896, p. 131 (JEAN FROISSART, Troisième rédaction: *quant une manière de gens apparoiert au monde qui venir devoient, qui porteroient flaius de fier, ensi le bailloit leurs sors, ils seroient tout détruit*), p. 132 (Quatrième rédaction: *Mais quant il seront venu, nous serons tous destruis*).

103. SAL, nr. 4968, f.51r, 61r; SAL, nr. 5540, pec. a.

104. Cf. supra, vn. 91.

105. SAL, nr. 4968, f.61r; SAL, nr. 5540, pec. a. Over joden in Huy is elders niets bekend.

18 december werd Jan die Koc nog één keer naar de hertog gestuurd *van der Joeden weghe* die dus rond deze tijd waarschijnlijk nog leefden.¹⁰⁶ Pas tegen het einde van de rekening (tussen 11 juni en 12 augustus 1350) werd onder de boekingen vermeld dat ze waren verbrand: *Item van coste inden wissel ghedaen doe men die Joeden pernde ende doe men omme der stad ghelt ghinc in te doene – XL lb. p.*¹⁰⁷ Het lijkt niet uitgesloten dat de vervolging pas in de vroege zomer van het jaar 1350 plaatsvond. Radulphus de Rivo bevestigt dat de joden “over een tijdsspanne van bijna twee jaar” (*toto fere biennio*) werden vermoord.¹⁰⁸

De geselbroeders waren al lang ook uit Leuven vertrokken richting Brugge, toen op 17 augustus 1349 een bode hen achterna werd gestuurd.¹⁰⁹ Net zoals in Doornik waren er naast de rituelen van de geselbroeders ook ‘officiële’ processies in samenwerking met de plaatselijke geestelijkheid. De schrijver van de stadsrekening lijkt deze beide vormen van boetedoening nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Op 20 oktober tekende hij (zoals eind juli) in verband met de verscheidene processies de betalingen aan de prelaten, leden van geestelijke orden en de begijnen van de stad op. Dezelfde post omvat ook de uitgaven voor de wijn die men voor de mensen uit Tienen en Lier schonk *die te Lovene hare penitencie ghedaen hebben*.¹¹⁰ Naar aanleiding van een processie *voer minen Here van Lymborch* (d.w.z. Hendrik, zoon van Jan III)¹¹¹ werd er in november nog een keer stro op de markt gestrooid. Eind februari of begin maart werd er voor het laatst van de boetelingen melding gemaakt:

Item van knechten die stroe stroyden opden marct doe men processie dede XIV s. p.

106. SAL, nr. 4968, f.62v; SAL, nr. 5540, pec. d.

107. SAL, 4968, f. 66r; nr. 5540, pec. 1.

108. Cf. supra, vn. 12. De stadsannalen uit de zestiende eeuw liggen in ieder geval ten grondslag aan de traditie volgens welke de joden van Leuven in 1350 verbrand werden: MOLANUS, J., *Historiae Lovaniensium libri XIV*, ed. DE RAM, P.F.X., (Commission royale d’histoire, in-4°), II, Bruxelles, Hayez, 1851, p. 825: *Anno 1350 Judaei Lovanii comburebantur. Annales urbis*.

109. SAL, nr. 4968, f. 51r.

110. SAL, nr. 4968, f. 62r; SAL, nr. 5540, pec. c, met de verklaring, *overmids dat sijt dien van Loven daden*, dat wil zeggen omdat de Leuvense geselbroeders in die steden net zo behandeld waren.

111. Supra, vn. 97.

Item van IX mandelen stroes – VII. lb. XII. s. p.

Item ene vaert te Brucelle die de goede liede voeren van binnen raeds ende van buten raeds omme der goeder liede wille die vander Hertoghe gheseghet waren omme haren pays te makene – XCVIII. scilde L. s. p.

Item Jan Matheus van mede die de scutterers hadden op Raethuus doe dien van Mechelne te Lovene quamen met lieden die heer ane hadden hare penitencien te doene – v. lb. p.¹¹²

De aantekening, die kort voor het afsluiten van de rekening onder het kopje van de latere uitgaven is genoteerd, heeft waarschijnlijk op de hier laatst genoemde post – bevoorrading van de schutters uit de stad, toen de geselbroeders uit Mechelen er waren – betrekking:

Item den schutters van dat si op raethuus waren doe men die Joeden vinc ende van dat die van Mechelen quamen te Lovene processie te done met dien lieden die met heeren ghinghen – XIII lb. III s. p.¹¹³

In beide gevallen kregen zowel de schutters van de stad evenals de mensen uit Mechelen geld voor de gemaakte onkosten, en in beide gevallen wordt er behalve van geselbroeders ook van heren melding gemaakt die hen vergezelden. Als het nu ook om hetzelfde tijdstip gaat *doe men die Joeden vinc* dan is deze oorkonde het eerste bewijs voor een jacht op de joden, die in tijd met het optreden van de geselbroeders samenviel.

Ook al nemen we aan dat de geselbroeders in Leuven aan de vijandige stemming bijdroegen die uiteindelijk tot de arrestaties van de joden leidde, dan nog blijft staan dat de Leuvense schutters – waarschijnlijk in opdracht, in ieder geval met de instemming van de raad – bij deze actie betrokken waren.¹¹⁴ Bovendien is het de vraag waarom de vervolging pas na herhaaldelijke bezoeken van de flagellanten plaatsvond en de terechtstelling een kwart jaar later.

112. SAL, nr. 4968, f. 64r; nr. 5540, pec. g (de volgende gedateerde post is van 6 maart).

113. IBIDEM, nr. 4968, f. 67r; nr. 5540, pec. n. Uit de post zelf volgt dat hij buiten de chronologie van de rekening staat. De joden moeten immers gevangen zijn genomen voordat men ze verbrandde.

114. MEULEMANS, A., Bijdrage tot de geschiedenis van de Leuvense Schuttersgilden, in: *Eigen Schoon en de Brabander*, jg. 55, (1972), p. 465-466, is bij mijn weten tot nu toe de enige auteur die deze passage heeft becommentarieerd. Hij vermoedt evenwel dat het de taak van de schutters was om, gezien de onrust die de geselbroeders hadden veroorzaakt, het raadhuis te bewaken. Dit spreekt tegen dat de schutters en de flagellanten tegelijkertijd bevoorrad werden.

Ik vermoed dat ook hier de politieke verhouding tussen de stad en de landsheer doorslaggevend is geweest voor het lot van de joden.¹¹⁵ Leuven – ik bedoel hier vooral mee: het Leuvense patriciaat – was rond het midden der eeuw namelijk in conflict met Jan III. De stad had hem in 1348 een buitengewone bede van 63.000 lb.¹¹⁶ en jaarlijks nog 3.000 lb. toegestaan. In reactie hierop verkreeg de raad het heffingsrecht van de daarbij vereiste accijns (indirecte belasting). Per jaar kon hij eventueel 1000 lb. inhouden om daarmee de Leuvense kooplieden schadeloos te stellen voor het geval dat zij, vanwege de schulden van de hertog, in het buitenland verlies zouden leiden.¹¹⁷ Toen dit in de zomer van 1349 ook gebeurde, spande Leuven zich samen met andere Brabantse steden in om het beloofde geld te innen. De stad stuitte daarbij op de weerstand van de hertogelijke rentmeester. Jan die Koc werd vermoedelijk in september of oktober naar Brussel gestuurd *met enen brieve ane den Hertoghe doen die stad hem haren dienst ontseyde*. Tegelijkertijd werd er een brief verzonden *doen die stede te Brucelle vergaderen zouden*.¹¹⁸

Het was in deze tijd dat de gebeurtenissen waarover Gilles le Muisit vertelt, moeten hebben plaatsgevonden. De strijd om de schadeloosstelling voor de Leuvense lakenkooplieden ging nog enige tijd voort. Al in januari wendde men zich ook tot de ridders en prelaten van het land, die zich in Kortenberg verzameld hadden. Waarschijnlijk hadden intensieve bemoeienissen van de kant van de stad om de zogenaamde Raad van Kortenberg nieuw leven

115. Zie voor het volgende vooral VAN UYTVEN, R., Peter Couthereel en de trouwbelen te Leuven van 1350 tot 1363. Kritische nota over de persoon van een hertogelijk ambtenaar en zijn rol in de politieke geschiedenis van Brabant en Leuven, in: *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, jg. 3, (1963), p. 63-97; en AVONDS, P., *Land en instellingen*, p. 244-249.

116. De aanleiding hiervoor waren de ridderslag en de bruiloft van zijn oudste zoon Hendrik, de bruiloft van zijn zoon Godfried en de bruidsschat voor zijn dochter Margaretha ter gelegenheid van haar huwelijk met de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male. Van de beloofde som wordt slechts 3500 lb. uitbetaald: VAN UYTVEN, R., Pieter Couthereel, p. 70.

117. IBIDEM, met vn. 44.

118. SAL, nr. 4968, f. 61v; SAL, nr. 5540, pec. b. Uit het feit dat de stad Brussel op 4 februari 1350 een akkoord met de hertog sloot, blijkt dat zij vergelijkbare problemen met de buitenlandse schuldeisers van de hertog had of in ieder geval erop rekende: VAN UYTVEN, R., Pieter Couthereel, p. 71 met vn. 32.

in te blazen hier ook mee te maken. Jan III reageerde met de benoeming van Pieter Couthereel tot de nieuwe meier (*villicus*) van Leuven. Ook hij kreeg het onmiddellijk met de raad aan de stok. Binnen enkele weken na zijn aantreden, eind januari 1350, deed hij al bij zijn dienstheer zijn beklag over de stad. (Het is kenmerkend voor de verhouding tussen Couthereel en het Leuvense patriciaat dat hij later, in december van hetzelfde jaar, een opstand van de wevers tegen de raad in scène zette en na een tijd afwezig te zijn geweest ook achter de opstand van 1360 zat.) In februari 1350 zette de hertog in ieder geval resoluut de raad af.¹¹⁹ Eind februari of begin maart – dezelfde tijd *doe men die Joden vinc* – werd er een groot gezantschap uit leden van de kleine en grote raad naar de hertog gestuurd om enkele raadslieden (*goede lieden*) met hem te verzoenen. De aanzienlijke diplomatieke inspanningen van de patriciërs hadden uiteindelijk resultaat. Het lukte hen niet alleen om tegen de zin van hertog Jan in de Raad van Kortenberg nieuw leven in te blazen (deze verzamelde zich ten laatste¹²⁰ op 19 juni 1350¹²¹), maar ook om met de landsheer tot een akkoord te komen, die naar het schijnt veel van hun eisen inwilligde.¹²² In ieder geval registreerden de Leuvense stadsrekeningen voor 11 juni 1350 kosten van meer dan 278 lb., die door de adel en geestelijkheid werden aangewend om *die goede liede vander stad te paysen te brinhen jeghen haren gerechten heren*.¹²³

119. IBIDEM, p. 71-72; AVONDS, P., *Land en instellingen*, p. 246.

120. Eind maart werd er al een grote afvaardiging uit Leuven heen gestuurd: SAL, nr. 5540, pec. h: *Item ene vaert te Cortenberghe xviii. heren i. clerck ende ii. knapen xxix. in merte, xvi. scilde iii. lb. p. [...]* *Item noch van boeden ghesint in den irsten dat men te Cortenberghe was, xxiii. in merte, iiiii½ lb. p.* (cf. SAL, nr. 4968, f. 64v). Verdere tochten vonden in april en mei plaats: *Item ene vaert te Cortenberghe xv. heren i. clerck ende iii. knapen xvi. in aprilte, xiii. scilde xlviii. s. p. [...]* *Item ene vaert te Cortenberghe viii. heren i. clerck ende ii. knapen xv. in meye, xxviii. lb. viii. s. p.* (IBIDEM).

121. VANDER STRAETEN, J., *Het charter en de raad van Kortenberg*, (Universiteit te Leuven, publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, 3e reeks, nr. 46), I, Leuven, Universitaire Uitgaven, 1952, p. 171-175; VAN UYTVEN, R., *Pieter Couthereel*, p. 71.

122. VAN UYTVEN, R., *Pieter Couthereel*, p. 72.

123. IBIDEM, vn. 56, naar aanleiding van SAL, nr. 4968, f. 65r-v; zie ook SAL, nr. 5540, pec. j, waar het woord 'gerechten' ontbreekt!

De strijd tussen het Leuvense patriciaat en Jan III had ook zijn neerslag in de vorstenspiegel die Johannes Caligator (Jan Coussemaker, † 1351) waarschijnlijk in deze tijd aan de hertog opdroeg.¹²⁴ Coussemaker, die in 1347 tot baccalaureus in de theologie in Parijs promoveerde, werd in de tweede helft van het jaar 1349 als stadsschrijver van Leuven aangesteld. Zijn in verzen opgestelde werk is slechts in uittreksels bewaard gebleven in het traktaat van Filips van Leiden († 1382), *De cura reipublicae et sorte principantis*.¹²⁵ Piet Avonds heeft de stelling verdedigd dat Coussemakers *Speculum*, dat allereerst het bekende vorstenideaal schijnt te beschrijven, tegen de achtergrond van de concrete politieke situatie in Brabant tussen 1349 en 1351 als kritiek op Jan III moet worden beschouwd. Het werk heeft “een dubbele bodem”,¹²⁶ aangezien de hertog niet aan het ideaal voldeed.

-
124. Voor het volgende zie AVONDS, P., Caligator (Cousmaker, Coussemaecker), Johannes (Jan), in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XIV, Brussel, KAWLSK, 1992, kol. 97-102. De vorstenspiegel wordt in de boekenerfenis van Filips van Leiden geciteerd als *Speculum morale compilatum per magistrum Johannem Caligatorem, missum duci Brabantie*; in Filips' vorstenspiegel ook als *Speculum brabantinorum*.
125. Avonds maakt aannemelijk dat het *Speculum* niet in 1358 voor hertog Wenzel is geschreven maar vóór 1351 voor Jan; de uittreksels in Filips' werk zijn daarom geen latere aanvullingen, maar waren er al bij het ontstaan; dit maakt het echter waarschijnlijk dat Caligator niet alleen via de directe citaten invloed op Filips van Leiden heeft uitgeoefend.
126. AVONDS, P., Caligator, kol. 101; IDEM, 'Ghemeyn oirbaer': Volkssouvereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw, in: REYNAERT, J. e.a. (ed.), *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de middelnederlandse letterkunde*, (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen, nr. 9), Amsterdam, Prometheus, 1994, p. 165. De uitvoerige onderbouwing van zijn these heeft Avonds nog niet gepubliceerd; enige verzen die bij Filips van Leiden worden geciteerd, maken het echter wel zeer aannemelijk. Een voorbeeld: PHILIPPUS DE LEYDIS, *De cura reipublicae ed sorte principantis*, ed. JODOCUS FRANK VAN LEYDEN, Amsterdam, van der Plaats, 1705 (repr. der uitg. Leiden, 1516), p. 162 (casus XLVII): *Unde Joann. in Speculo suo, scribens Duci de tunica virtutum, dicit: 'Indue mente virum virtutes indue mentem, / Indue mente virum, non est pretiosior ulla / Hac, quam depinxi, tunica vestis polimita, / Nam sunt coelestis illius fila coloris, / Et sua materia gemmas praecellit & aurum'. Et sequitur: 'Inclyte Dux! Ergo si non indutus es, istam / indue, namque potes, si sit matura voluntas. / Materiam virtutis habes, rem profer in actum. / Jam potes, ergo velis, si vis, est praesto potestas, / Grande aliquid si velle tenes & posse tenebis, / Posse voluntatem socii et sibi foedere firmo.'*

Als we van de door de bronnen aannemelijk gemaakte hypothese uitgaan dat de Leuvense joden pas in februari of maart 1350 werden gearresteerd en tussen 11 juni en 12 augustus verbrand werden, dan springt de congruentie met het op de spits drijven en beëindigen van het beschreven conflict in het oog. Ik vermoed dat, nadat Jan de Leuvense raad had laten ontbinden, deze de joden liet “vangen”. Met de landsheerlijke beschermelingen in zijn macht had de raad nu een vuistpand voor de komende onderhandelingen. Bovendien zal het passend zijn geweest aan de eisen ‘van onderen’ tegemoet te komen (dat er in Leuven sprake was van politiek-sociale conflicten, bleek toen Couthereel deze in zijn eigen belang probeerde uit te buiten).

Tot slot laat ook het tijdstip waarop de joden verbrand werden, zien dat de Leuvense joden gedurende de ruzies in zekere zin ‘onderhandelingswaar’ waren en uiteindelijk het slachtoffer werden van de genoemde verzoening tussen de raad en de hertog. Ter herinnering, de aanleiding voor de strijd was de aanspraak die de stad op een deel van de accijnsinkomsten maakte. Het valt in ieder geval op dat men op dezelfde dag dat de joden werden omgebracht, *der stad ghelt* kon gaan inzamelen. Ook de openlijke sympathie voor de zoon van de hertog in de voorgaande herfst bevestigt dat de houding van de stad ten opzichte van de joden vergelijkbaar is met die van Brussel. Zeker is dat de schutters bij de jacht op de joden betrokken waren. Net zoals in Brussel maakte een tijdelijke verzwakking van de landsheerlijke beschermingsmacht dat Jan III zich uiteindelijk met het verlies van “zijn” joden tevreden moest stellen.

De betrokkenheid van de flagellanten moet tegen deze achtergrond worden gerelativeerd. Al een half jaar hadden verscheidene groepen op de Leuvense marktplaats – dat wil zeggen in de onmiddellijke nabijheid van de joodse wijk – opgetreden zonder dat het tot ongeregelde had geleid. Toen het er eenmaal toch van kwam, gaven politieke motieven de doorslag.

5. SLOTOPMERKINGEN

De drie voorbeelden hebben aangetoond dat de these die de flagellanten voor de jodenvervolgingen in de Zuidelijke Nederlan-

den ten tijde van de pest verantwoordelijk stelt, de zaak ontoelaatbaar versimpelt. In Henegouwen en in de belangrijkste steden van Brabant waren veeleer de lokale ambtsdragers en de stedelijke elite betrokken bij het in gang zetten van de vervolging, of (zoals in Brussel) bij de ontketening van de pogroms.

Het gemeenschappelijke kenmerk van de drie voorbeelden is de tijdelijke verzwakking van de landsheerlijke macht. Dit gaf de ondergeschikte instanties vrij spel voor hun jodenvijandige plannen. Hun motieven waren enerzijds de doorgaans reële angst voor de zogenaamde joodse gifaanslag. Dit bleek vooral in de vroege fase van de vervolgingen, bijvoorbeeld in Henegouwen. Zonder twijfel geloofde ook het soort volk als Jan Boendale, die tot de bestuurselite van de stad Antwerpen behoorde, dat de joden tot alles in staat waren, *Overmids des viants crachten*.¹²⁷

Aan de andere kant speelden ook puur politieke motieven een rol. De nauwe band tussen de joden en hun beschermheren was bekend. Hun vernietiging moet daarom ook gezien worden als het uitschakelen van vreemde invloeden in het rechtsgebied van de stad. De nadelen van hertogelijke inmenging in hun aangelegenheden stonden de Leuvense stadsraad, gezien de ruzie met Pieter Couthereel, duidelijk voor ogen.

In onze voorbeelden is de rol van de geselbroeders beperkt tot het verspreiden van het gerucht van de bronnenvergiftiging. Wanneer we aan het eind nog één keer vragen waarom de prediker Jean du Fayt de geselbroeders het plan “overal de joden te doden” toeschreef, is er nog een andere reden. De flagellanten waren in de Nederlanden gewoonweg een ‘stedelijke’ beweging. Ze kwamen als het ware midden uit de stedelijke bevolking en ze werden lange tijd door de raadsleden ondersteund, soms zelfs nog toen ze al lang door de paus veroordeeld waren. Dat ze helemaal niet aan de jodenvervolgingen hebben deelgenomen, moeten we

127. Supra, vn. 44. Cf. JAN BOENDALE, *Der Leken Spieghel*, leerdicht van den jare 1330, ed. DE VRIES, M., I., Leiden, Mortier, 1844, p. 197. *Die Joden, dat verstaet, / Sijn van naturen quaet / Elc op andren ende fel; / Deen en ghe-looft den andren niet wel; / Ghierich, vrec ende onghestade, / Sere onreine ende scalc van rade; [...] Ende si haten ooc al voort / Dat ter Joodschap niet en behoort / Ende dat zouden si al bederven, / Hadden sijs macht, ende doen sterven [...].*

daarom niet aannemen. Maar net zo min gaat het hier om een vast afgegrensde groep, die alleen of zelfs de meeste schuld moet dragen. De bewering van degenen die het werk van Boendale hebben voortgezet, *Dit hadden die broeders alle bedreven* is dus, om een formulering van Haverkamp te citeren, “als ein bequemer Rechtfertigungsversuch zu werten, mit dem die Grausamkeiten der Pogrome auf Fremde abgewälzt werden konnten”.¹²⁸

DANKWOORD

Het voorwerk dat aan deze studie ten grondslag ligt, werd mogelijk gemaakt door de royale steun in het kader van het DFG-Sonderforschungsbereich 235 “Zwischen Maas und Rhein”, Teilprojekt C 1 “Zur Geschichte der Juden”. Ik ben bijzondere dank verschuldigd aan de leider van het deelproject, mijn leraar prof. dr. Alfred Haverkamp, aan mijn vrienden uit Trier en aan Janneke Raaijmakers, Utrecht, die dit artikel heeft vertaald.

SAMENVATTING

Onderzoek over de jodenvervolgving ten tijde van de ‘Zwarte Dood’ in de Zuidelijke Nederlanden heeft de verantwoordelijkheid van de flagellanten overbenaardt. In feite was de rol van de flagellanten beperkt tot de verspreiding van het gerucht dat de joden samenzweerden om alle christenen te doden door de bronnen te vergiften. Nader onderzoek van drie voorbeelden – de vervolgingen in Henegouwen en te Brussel en Leuven – toont aan dat de lokale en stedelijke overheden de drijvende kracht waren achter de pogroms en terechtstellingen, terwijl de gravin van Henegouwen en de hertog van Brabant politiek te zwak waren om het leven van hun joodse onderdanen te verdedigen.

RÉSUMÉ

La recherche historique sur les persécutions des juifs lors de la ‘Peste Noire’ aux Pays-Bas méridionaux a surestimé la responsabilité du mouvement des flagellants. En réalité le rôle spécifique des flagellants s’est limité à répandre la rumeur selon laquelle les juifs auraient conspiré à tuer les chrétiens en empoisonnant les sources d’eau. Une étude approfondie de trois exemples – les persécutions au Hainaut et à Bruxelles et Louvain – montre que les autorités locales et municipales étaient les forces mouvantes des pogroms et exécutions, tandis que la comtes-

128. HAVERKAMP, A., *Judenverfolgungen*, p. 45-46 (repr., p. 244).

se du Hainaut et le duc du Brabant étaient trop faibles pour défendre la vie de leurs sujets juifs.

SUMMARY

Research on the persecutions of the Jews at the time of the 'Black Death' in the Southern Low Countries has overemphasised the responsibility of the flagellant movement. In fact, the specific role of the flagellants was confined to spreading the rumour that the Jews were conspiring to kill all Christians by well-poisoning. A closer look at three examples – the persecutions in Hainaut, Brussels and Leuven – reveals that the driving forces behind the pogroms and executions were local and municipal authorities, while the countess of Hainaut and the duke of Brabant were too weak politically to defend the lives of their Jewish subjects.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Forschung über die Judenverfolgungen zur Zeit des 'Schwarzen Todes' in den südlichen Niederlanden hat die Verantwortlichkeit der Flagellanten überbewertet. Ihre spezifische Rolle war begrenzt auf die Verbreitung des Gerüchts, daß die Juden alle Christen durch Brunnenvergiftung umbringen wollten. Die Analyse von drei Beispielen – die Verfolgungen im Hennegau, in Brüssel und Löwen – zeigt, daß die treibenden Kräfte hinter den Pogromen und Hinrichtungen die lokalen und städtischen Autoritäten waren, während die Gräfin des Hennegau und der Herzog von Brabant politisch zu schwach waren, um das Leben ihrer jüdischen Schutzbefohlenen zu verteidigen.

KONINKLIJKE
ACADEMIE VOOR GENEESKUNDE
VAN BELGIE

**DE JODENVERVOLGINGEN TEN TIJDE VAN DE PEST
(1349-1350) IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN**

door

C.M. CLUSE



Overdruk uit Vierde Symposium 'Geschiedenis der Geneeskundige Wetenschappen'.
pest in de Nederlanden: medisch-historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood.
rième Symposium 'Histoire des Sciences Médicales'. La peste aux Pays-Bas: considérations
médico-historiques 650 ans après la Peste Noire, (Academia Regia Belgica Medicinæ -
Dissertationes - Series Historica, nr. 7), Brussel, 1999, p.45-83.